

"NUK'UNEEM NO'JB'AL RE LI Q'ATB'AL TZIJ RE LI SEPUR ZARCO"

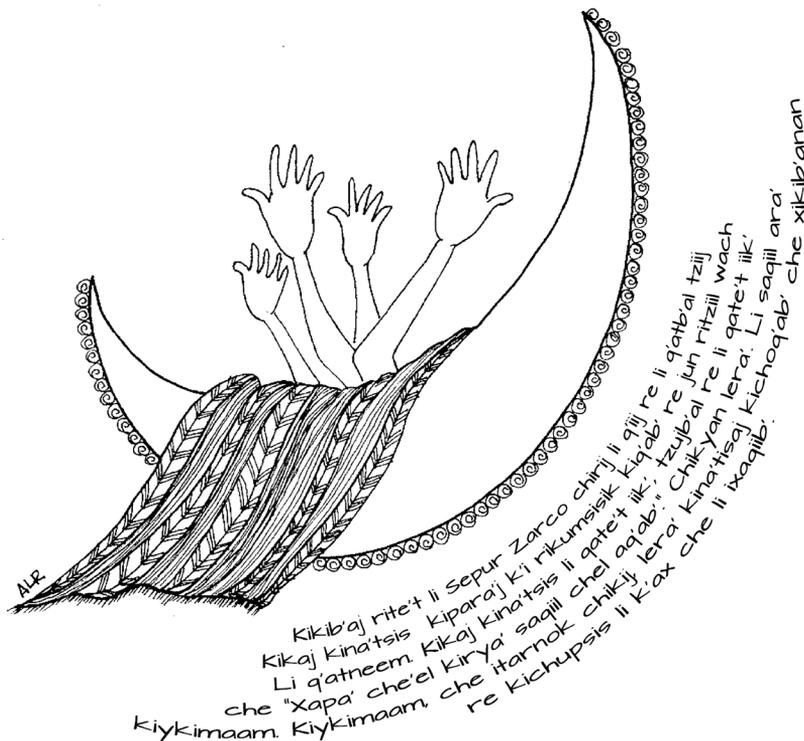

Tijjol taq qamaam qatit' re Komoon Sepur Zarco ri rajlaq rechaq ri l
re q'atojtziij tojb'maak tikuxtaj b'aka' jpe'rijaq tzaqal li uleew jwi'i li b
Tijjol taq ka' chub' loq'aj iik' " lamas k'u wi' iik' tijk'uta' j'be'e'aq laq'ab'."
Chuch rechaq nojel qaag' li, ri b'aka' rimamaq, j'u'maq, j'tuxaq jkutzii'jaq petzel taq
ri taqa rechaq tich'ob'ow taq jwi'ich nen kax x'tij taq q'ijr, re kita chiki' tib'ansaj kax'anon

SAKAPULTEKO

Ixiim Uleew, riwuq iik' re li junaab' | ☉ :||

“NUK’UNEEM NO’JB’AL RE LI Q’ATB’AL TZIJJ RE LI SEPUR ZARCO”

Ministerio de
Educación

Ixiim Uleew, riwuq iik' re li junaab' | ☎ :|||

AUTORIDADES EDUCATIVAS

Anabella María Giracca Méndez
Ministra de Educación

Francisco Cabrera Romero
Viceministro Técnico de Educación

Romelia Mó Isem
Viceministra de Educación Bilingüe e Intercultural

José Donaldo Carias Valenzuela
Viceministro Administrativo de Educación

Edin Noé López Dueñas
Viceministro de Educación Extraescolar y Alternativa

Carlos Humberto Cú Cab
Director General de Educación Bilingüe Intercultural DIGEBI

Sergio Francisco Tobar López
Subdirector General de DIGEBI

Gloria Esperanza Ixpancoc González
Subdirectora de Equidad Educativa DIGEBI

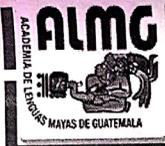

Equipo Técnico de coordinación DIGEBI
René Edmundo Solórzano Villagrán
Guadalupe Ajquejay Coj
Salvador Quiacaín Rocché

Traducción
Bélica Catarina Sapón Ramos, Idioma Sakapulteko

Esta traducción cuenta con el aval y dictamen favorable de la Academia de Lenguas Mayas de Guatemala.

“Se autoriza al Ministerio de Educación la edición y publicación del presente material en apoyo al Sistema Educativo Nacional”. Lo indicado en cumplimiento con los Artículos 5, 14, 17, 21, 24 y 25 del Decreto 33-98 de fecha 19 de mayo de 1998, Ley de Derechos de autor y Derechos Conexos.”

K'ULB'IL YOL TWITZ PAXIL

3a. Calle 00-11 Zona 10, Guatemala, C.A

ACADEMIA DE LENGUAS MAYAS DE GUATEMALA

PBX: 2503-7000 Fax: 25036938 E-mail: almg@almg.org.gt / www.almg.org.gt

- imoon Ch'a' teem Achi
shinal, Baja Verapaz
- mob' Mekel Akateko, Chumab'ul
n Miguel Acatán, Huehuetenango
- na'l Tetz Xrxlimbi'l Tej
ryool Awakateka
ucacatán, Huehuetenango.
- non Ku'ib'il Yol Aj Chalehitan
ucacatán, Huehuetenango.
- orwa'r Ojroner Ch'orti'
cotán, Chiquimula.
- makb'emal Shi'Heb'Chonhab' Chuj
n Mateo Ixtatán, Huehuetenango.
- ajil Xol'a'an Itza'
n José, Petén.
- hush'al Yolb'al Mayab'Ixil
n Juan Cotzal, El Quiché.
- onhob'Ab'sub'al Popu'i,
caltengano, Huehuetenango.
- iqchikel Cholchi'
imaltenango.
- iche'Mayab'Cholchi'
nta Cruz del Quiché, El Quiché.
- ulb'Il Yol Mam
n Pedro Sacatepéquez, San
arcos
- uch'kab'Il T'an Mopan
n Luis, Petén.
- twingel Q'orb'al Poqomam
lin, Escuintla
- olaab' Poqomchi' Q'orb'al,
qomchi'
ctic, Alta Verapaz.
- olilal' TI' Q'anjob'al
uta Eulalia, Huehuetenango
- nohamil Aatinob'aal Maay Q'eqchi'
l'dán, Alta Verapaz.
- qjal' Tz'ij, Sakapulteko
capulas, El Quiché
- 'olb'al Yolb'al Sipakapense
ucapa, San Marcos
- ulb'Il Yol B'a'aj, Tektiteko
ctitan, Huehuetenango.
- 'utu'ijl Tinzamit'aa'l
n Pedro La Laguna, Sololá
- ol Tinnit Tz'unun Kab' Uspanteka
n Miguel Uspantán, El Quiché

AVAL TÉCNICO DL-JL-DLC-ALMG No. 020-2021

LA JEFATURA DEL DEPARTAMENTO LINGÜÍSTICO Y CULTURAL DE LA DIRECCIÓN DE LINGÜÍSTICA Y COMUNICACIÓN DE LA ACADEMIA DE LAS LENGUAS MAYAS DE GUATEMALA, HACE CONSTAR QUE:

Con base al **Oficio C.L. Sak. No. 35-2021**, de fecha 07 de septiembre de 2021, suscrito por el Presidente de la Comunidad Mayahablante Sakapulteka de la Comunidad Lingüística Sakapulteka, por medio del cual informa que la Comunidad Lingüística Sakapulteka ha revisado y corregido la traducción del documento "Sentencia Caso Sepur Zarco" al idioma Sakapulteko.

El Departamento Lingüístico de la Dirección de Lingüística y Comunicación de la ALMG, **AVALA** dicha traducción según consta en el oficio antes mencionado.

SE EXTIENDE, SELLA Y FIRMA LA PRESENTE, EN UNA HOJA DE PAPEL BOND CON EL MEMBRETE DE LA INSTITUCION TAMAÑO CARTA, A LOS SIETE DIAS DEL MES DE SEPTIEMBRE DE DOS MIL VEINTIUNO.

ALMG
K'ULB'IL YOL TWITZ PAXIL
Lic. Hector Rolando Xol Choc
Jefe Lingüístico.

ALMG
DIRECCIÓN DE LINGÜÍSTICA
Y COMUNICACIÓN
DLC
Vo. Bo. Blanca Elizabeth Sitavi Sotz
Asistente-Encargada
Dirección de Lingüística y Comunicación

Cc. Archivo DL

... KIXULALIL TA UK'A'OOLALIL, MA'LO'TAL ETEL K'A'AM ALB'IL TA T'AN MAYAJOO' (ITZA') ...
Nuestra finalidad es el conocimiento, desarrollo y difusión de los idiomas mayas.

NEMALAJ TYOXB'AL

Nemalaj qatyoxiij, che rite't li Sepur Zarco, che nab'iyejnaq pi li k'ax rii' richalaal k'i kmoon, pi li nemaq taq tijiw choq'aab' re kik roqpiij li k'ax b'an chikyan xaqara' pi rijiyxik li otziil q'atneem.

Qatyoxb'al, che jaljaq taq ixaqiib' mayiib', ixaqiib' Achi, Ixil, Kaqchikel, Mam xaqara' li Chuj, re li nemalaj ta'neem che li Sepur Zarco, ri kipeteem, kik'ob'neem re li kawb'al choq'aab' re rijiyxiik li qatb'neem tziiij.

Tyoxb'al chikyan li wunaqiil ajq'axb'al taq tziiij, re xikichb'ilaj li q'atb'al tziiij xaqara' li nemalaj chaak re kiya' richalsisik k'i rilik rib'anik jun chaak rii'.

Amalia Sub Chub
 Vilma Estela Chub Rodríguez
 Olivia Toox Botoj
 Mariano Mez
 Oscar Sub Chub
 Marcos Xona

“NUK’NEEM NO’JB’AL RE LI Q’ATB’AL TZIJJ RE LI SEPUR ZARCO”

Che li jupuuq taq wunaq che e k’o chipaam li chaak che xaq k’amab’ej wii’ qiiib’ chipaam jun k’axalaj tijiw choq’aab’ re kichupsis li k’ax xaqara’ li q’atneem ch’ab’al; ECAP k’i UNAMG.

Che li waqiil re Ixaqiiib’, Ixaqiiib’ mayiib’, re ya’tajeem wunaqiil, ajchaak taq ixaqiiib’ re juyob’ xaqara’ waqiil re ch’aqap poon ya’, che xik k’am riq’ab’iil li chaak, pirwe’ rib’antajik li q’atb’al tzijj xaqara’ chikiwach li tinmet wunaqiil.

Nab’ey ak’awsib’al junaab’ re li q’atab’al tzijj
Sepur Zarco, rikab’ iik’ re junaab’ | ♪ ·||| – | ♪ ·|||

CHAAK

NEMALAJ TYOXB'AL		5
I. LI NEMALAJ B'EEY CHE B'AN PIRWE' RAPANIK LI NUK'UW CHAAK	∴	9
II. CHALAJ SINEEM	∥	11
III. NUK'NEEM NO'JB'AL RE LI Q'ATB'AL TZIJ RE LI SEPUR ZARCO	∴	13
3.1 B'ANANEEM	∥∥	16
3.2 K'AXK'OLIIL B'ANB'AL PIKWE' WUNAQIIL CHAL WACHULEEW	· ∅	20
3.3 K'OB'NEEM	· ∴	22
3.4 CHOMNEEM ILB'AAL RE RIB'ANTAJIK LI CHAAK	· ∴	27
3.5 LI Q'ALAJ SIB'AL TZIJ	∴ ∅	40
IV. RIB'ANTAJIK SUK'B'ANEEM B'ANB'AL K'I K'AXTAJEEM CHOMB'AAL	∴ ∴	41
V. CHAAK PATAAN KE LI IXAQIIB' RE SEPUR ZARCO RE CHUWA'Q KAB'IJ	∴	45
VI. LI Q'ATAL TAQANEEL XAQARA' LI ELSANEEM	∴ ∴	49
VII. JUN JUNAB' AK'AWNAQ LI Q'ATNEM TZIJ	∴ ∴	54
7.1 ¡CHE KI TZAATZ TAJI: ilb'aneem re chuwa'q kab'ij	∴ ∴	54
7.2 LI QAQOL KITIJIN CHE RI PAXIXIK LI AACH'	∴ ∥∥	57
7.3 “Qaqaaq che jun tzij rii' Ke'el kan qab'e' chipaam”	∴ ∴∴	59
CHOOOL TZIJ TUJAAL	∴ ∴	61

Rib’antajik li nemaqtaq chuch iib’ re Sepur Zarco kirk’utb’ej jun nemalaj kawb’al chikiwach li ixaqib’, chere’ b’awa’ kikya’b’ej wii’ jun q’alajansab’al qatb’al tzijj re jun k’axb’al b’anb’al re kawb’al choq’aab’ re kiya’tajeem.

I. LI NEMALAJ B'EEY CHE B'AN PIRWE' RAPANIK LI NUK'UW CHAAK

Pi rib'antajik ·|:|| rixaq wuuj, li q'atneem re Sepur Zarco xiil riij che riwujil nem rib'antajik. E b'awa' jun chomneem re jun chalajsaneem wujil re wunaqiil re Iximuleew. K'o jujon taq riyb'al.

- Richukxik jun Nuk'neem no'jb'al re li q'atb'al tzij re li Sepur Zarco Pi li k'utb'al nem rib'antajik li no'jnem che richomxik riwunaqiil tinmet xaqara' pirwe' li ya'tajeem wunaqiil.
- Rajawxik kisilis riwach li Nuk'neem no'jb'al re li q'atb'al tzij re li Sepur Zarco kik'iin li chuch iib' Q'eqchi', rimal kirq'alajsaj kiqol tz'ib'itil chipam jun chaak rii', xaqara' kino'ooj re cheren qas rajawxik keta'mixixek k'i che kirpatanij q'axixik li no'jneem rii'.

Re jun otzlaj b'antajeem, b'an jujon taq chalajsab'al b'amb'al:

- /Risik'sik xaqara' riliik li q'atb'al tzij pi riltajeem pikwe' li wunaqiil/ rixe'aal kamoon xaqara' pirwe' li ya'tajeem k'aslemaal wunaqiil.
- .. /Nuk'neem b'amb'al re li nab'eeey chaak re li q'atb'al tzij re k'o chipaam xaqara' che kirya'b'ej.
- ... /B'amb'al rech jun raqaw iib' pirwe' jun tzujneem re kitziij li chuch iib' Q'eqchi' che qas ara' rib'eeeyl li chaak kitijin rib'anik. Chire' b'awa' ya'taj wii' li Sepur Zarco rib'antajik k'olneem, xaqara' ta'neem ke q'axneel tzij.
- .... /Na'tsineem re li nab'eeey chaak re li q'atb'al re rib'antajik li chomneem re li chaak rii'.
- /k'utneem re li nuk'neem no'jb'al re li q'atb'al tzij re li Sepu Zarco re li b'aneem, pi li no'jneem re li waqiil jab'ek pi li

“NUK’NEEM NO’JB’AL RE LI Q’ATB’AL TZIJJ RE LI SEPUR ZARCO”

taramb’aneem re q’atneem k’i k’axtajeem. Raqaw iib’ re k’amal taq b’eey che ya’m chikij rilik jun otzilaal.

— / na’tsineem re li nuk’neem chaak re li k’isb’al q’atneem.

— / Chalajsaneem re li k’isb’al chaak.

Rajawxik kiya’ rib’ixik che jun chaak b’aneek k’o riyb’al ke ixaqiib’ xaqara’ che k’o jaljaq taq k’aslemal ke ixaqiib’, chijmaj che k’ot tzilbjiineem kib’aneek. Xaqara’ xil rijj che xu’t jun q’atneem kil rijj, eb’la rajawxik kemal renejel tzijj, pi jun junab’, kitzijj rite’t li Sepur Zarco.

Li wujiil che k’o pi q’ab’ puwaq’iij jun chak chomneem q’atneem, re ilb’aneem wunaqiil/kamoniil, pi li jaljaq taq ya’tajeem wunaqiil k’i chomneem ke rite’t li Sepur Zarco, re jun ta’neem k’i k’axtajeem chomneem.

II. CHALAJ SINEEM

“Qaqajt kitzatz qak’aslemal”

“Qaqajt kitzatz li k’ax qatijim pi qak’aslemal”

“Qaqajt kitzatz rib’eey re otzilaal”

Ewa’ jujon taq kitziij rite’t li Sepur Zarco, che kikya’ jun yakneem re jun k’amamneem chomb’al pi renejeel chalajsaneem k’i renejeel q’atneem.

Xarimal laa’ qachalajsaj li q’atb’al, re jun k’amaneem chirij jun tijiw choq’ab’, re renjeel lximuleew k’i renjeel q’apojiil ixaqiib’ mayiib’ re jun k’utneem re q’atneem xaqara’ jun k’axtajeem k’aslemal re nik’yaj chuch iib’ re li jaljaq taq k’ax xikitij pi li cho’j, k’ax, k’ax re chaak xaqara’ k’ax re jaay wuxu’ kusinan che b’anb’al k’ax che kiya’tajeem jab’ek.

Li chuch iib’ jab’ek xikriyij jun q’atneem re keta’ek pi jun k’ax, xinkraq jun otzil xaqara’ jun ta’neem re q’atneem pi li b’anb’aliil, xenab’al k’i tzijb’aliil. Pi rnejel jun chaak ri k’o ta’neem re nik’yaj chuch iib’ re jun yaqneem chikyan li nik’yaj chek eqel k’ax re kikraq jun otzilaal wuxu’ renjeel kiyatajeem wunaqiil. Lera’ ara xikb’an k’amal b’eey pi jun tzujneem rii’.

Ra’aj che ajixaqiib’ che qaqaan jun k’axtajeem re chomb’al pi li wachuleew MTM, renejeel li b’ananeem qab’anamaj re jun otziil xaqara’ jun ilneem re li q’atneem k’i li k’ax qatijmul pi li k’ax re kamsaneem re ajer taq tzij. Jun qa’anoow che qas nem ara’ li ya’tajeem wunaqiil, ke ixaqiib’ k’i b’amb’aliil. Che xirk’utb’ej kitziij re k’aslemal rite’t li Sepur Zarco.

Eb’a’ jun otzalaj risuk’b’isik pi renjeel chalajsib’al, re kirya’ richoq’ab’ chomb’al chikyan nik’yaj chek ixaqiib’ che kitijim k’ax chataq kichan, pi taq chaak wuxu’ jun chek k’ax pi kik’aslemal. Xaqara’ qaqaj kika’n pi kech li tzujneem k’aslemal li wunaqiil che kechukun pi q’atneem (ajq’atal, ajq’axal tzij, ajq’atneel xaqara’ nik’yaj chek) xa kela’ laaq’ kikoq pi jun chek k’ax che kirk’am riib’ rik’in xaqchalajsaj. Xaqara’ jun riyb’al anma’ re jun nuk’neem no’jb’al rii’ kirya’ choq’ab’ re q’atneem re jun otzilaal ke nik’yaj waqiil re ya’tajeem jab’ek.

Ra’aj che ajixaqiib’ che qaqan jun k’axtajeem re chomb’al pi li wachuleew MTM, qach’ab’ riq’ab’iil xaqara’ richaljiil li chaak k’i li no’jb’al xaq k’aman re jun otzalaj chaak wuxu’ ta’neem re ixaqiib’, ak’alaab’ k’i q’apojiil che kitijim k’ax. Qaqaj qak’amb’ik pi qak’aslemaal re jun na’tsineem re kitziij li chuch iib’.

“Qaqaj qak’utb’ej che e taran kan chiqij renejeel ajq’axnaq wii”

“(..) qaqaj kiketa’maj re k’ot chek k’ax kikitij li ixaqiib’”

“Renejeel qatzib’aj kan”

Paula Marcela Barrios Paiz
Directora Ejecutiva de MTM

III. NUK'NEEM NO'JB'AL RE LI Q'ATB'AL TZIJ RE LI SEPUR ZARCO.

Jo'lujuul ixaqiib' mayiib' q'eqchi', ajchaak re juyob' k'i eqel k'ax, k'ax re jaay wuxu' jun chek k'ax re k'aslemaal, re li chooj b'an kan ajer taq tzij (kib'ix chiran chanem rii' CAI) pi rikamoon li Sepur Zarco, naj li b'eey xaqtijb'ej re kiraq jun otzilaal k'aslemaal. Juk'aal juluuq junab' xiyb'ixek re laaq' chek qajta' rimal li q'atneem, pi rikab' iik' re li junab' | ④ · ||l xe q'at ki'ab achejaab': xalta't Esteelmer Francisco Reyes Girón k'i Heriberto Valdez Asig.

Pil ri q'iij · · | re rikab' iik' re li junab' kan, li q'atb'al tzij re q'atneem, re ximneem re li k'ax re wachuleew xirxim li ajk'ax: riya' · || junab' pi xinb'al chi junanal rimal renejeel k'ax chirij ya'tajeem, k'ax re chaak wuxu' jun chek k'ax, tzilb'ineem, che tzib'til pi li wiqtiil : ||l : ||l . re li etliil. Xaqara' rimal kamsineem ke ixeb' ixaqiib': Dominga Coc k'i ki'ab' raal, xe tzatz wuquub' achejaab' che ek'ulaj re ixaqiib' che kitijim jujon taq k'ax.

Li achen Esteelmer Francisco Reyes Girón ajmaak re ixeb'kamsaneem ke ixaqiib, li q'atb'al tzij re q'atneem riya' · || junab' re xinb'al chiran re junanal kamsaneem rib'anan; pi rejeneel : || junab' kitinb'ek. Re pi renjeel q'atneem re k'ax re pi renejeel nimneem re wunaqiil kira'n · | ④ junab' rii' re prexan.

Heriberto Valdez Asig ajmaak re xetzatz wunaq, rimal laa’ li q’atb’al tzijj re q’atneem riya’ ·|| junab’ re prexan chiran pi junanal re li wuquub’ wunaq e tzatz naq pi renejeel kirana’ || || junab’ xaqara’ k’o · || nik’yaj chek junab’ ya’ chiran rimal nimneem wunaqiil, chire’ kar ch’itij wi’ :|| ☺ junab’ kik’ob’ prexan.

Li q’atb’al tzijj re q’atneem ril rij li ·|| ixaqiib’ re q’eqchi’, wuquub’ achejaab’ che e tzatz naq, Dominga Coc k’i ki’ab’ raal, kachalaal k’i rikamoniil li Sepur Zarco, re li tinmet Estor, Izabal.

Li nuk’ul chaak re Sepur Zarco k’o rinemaal pi li tinmet re q’atneem k’i ximneem pi li q’atb’al tzijj q’atneem tinmet, k’ax k’aslemal k’i k’ax re chaak re b’anla’x pi CAI, che xik yaq’b’ej jaljaq taq ya’tajeem wunaqiil xaqara nimneem tinmet renemaal tinemetaal.

3.1 B’ANANEEM

Esteelmer Francisco Reyes Girón era comandante re li wajqiiib’ k’olb’al xalta’t “K’amal b’eeey Miguel Garcia Granados” re li tinmet Puerto Barrios re Izabal, ch’aqap re li wujil re xalta’t re Tinmet Iximuleew aq che xak’aw wi’ CAI.

Takb’ik pi k’olb’al rib’e’ “Destacamento Militar re Sepur Zarco”, chila’ ch’ab’ rib’e’ “Teniente Reyes”. Ra’n k’ax cha wunaqiil pi re wii’ xaltqa’t, lara’ riya’ choq’ab’ nik’yaj chek xalta’t re kikk’an k’ax re renejeel Itzael taq b’anoow chikyaj li ixaqiib’ q’eqchi’. Pi renejeel q’iij, xaqtijinek ra’n k’ax chikyan jujon taq ixaqiib’ rii’:

- / Felisa Cuc
- / Vicenta Col Pop
- / Candelaria Maas Sacul
- / Manuela Bá
- / Rosa Tiul
- / Cecilia Caal
- / María Bá Caal
- / Carmen Xollical
- / Demecia Yat
- / Margarita Chub Choc
- / Magdalena Pop
- / Dominga Coc
- / xaqar’a ri raal Anita rik’iin li Hermelinda

Re li nuk’ul chaak re li chux Dominga Coc k’i raal: Anita juun rijunaab’ k’i Hermelinda kijab’ rijunaab’, ya’ kamikaal chikyan pi li q’iij : ð re li juluj iik’ re li junab’ ð : ð : , pi li pajb’al re kisaqarek, pi li Roquefur. Kijab’ iik’ lara’ xeritinij pi prexan xuchan k’ot q’atneem chirij, k’i li chuux Dominga ritij k’ax k’aslemaal pi kiq’ab’ li xalta’t re tinmet Iximuleew.

Heriberto Valdez Asig, k'amal b'eeey re xalta't, ya' reqla'n pi li junab' :||| : pi li tinmet re Panzos re li tinimet Alta Verapaz, re chalajsineem re li xalta't re Iximuleew, pi li raqaw iib' ajchakiib' re li k'olb'al xalta't pi li ajlab'al · · "Antonio José Irisarri (CAJDI)", pi li q'atneem re CAI. Xaqara' chukun pi pulse'y re tinimet pi Panzos, Alta Verapaz. Richb'ilaj li xalta' re Iximuleew re xikib'an jaljaq taq b'anoow rii':

- Pi li kamoniil re Sepur Zarco, che kitaq'ab' rik'in li Panzos, Alta Verapaz, xim pi q'atneem Antonio Sub (·) k'ulaj re Margarita Chub Choc, rimal xib'al riib' ranij riib' pi taq k'echelaaj, eta'min taj che'el k'o wii'.
- Pi li kamoon Esperanza, re li tinimet Panzos, Alta Verapaz, b'an jun chapneem q'atneem xe xim :||| achijaab', li achijaab' rii' kisuk'b'la' ki wujiil re kijuyb'aliil; xuchan xe chapek pina' k'ot jun wuuj q'atneem chikij, eb'ala' kixqilaal xiki k'utb'ej che ara' ajmaak re jun k'ax b'aneek:
  - a) Li achen Manuel Cac (:), richib'iil ch'ite'n rik'ojol Santiago Cac Ba (:) k'i Predro Cac Ba (:). Li ixaq che rik'ulaj k'i kichon li aj eqel k'ax Maria Ba Caal, che b'an k'ax chiran rimal jun xalta't re Iximuleew, e k'an nik'yaj chek xa'ltat xaq xikilan xikita'taj, li ixaq rii' ril che rib'anik xek'amb'ik richijiil k'i raal pi jun nem ch'iich' reta'm taj che'el ek'o wii'.
  - b) Li achen Abelardo Coc (|), xe sisb'ik pirichan chikuwach rixiqil k'i taq ralk'al che e ch'ete'n nan, yach' b'iik, pi b'eeey, eta'mnixnaq taj che'el k'o wii'.
  - c) Li achen Heriberto Choc (·|), xesisb'ik pi richan chikixal rixiqiil Chux Carmen Xol Ical k'i ralk'aal, k'amb'ik eta'mnixnaq taj che'el k'o wii'. Li chux Carmen Xol Ical b'an k'ax chiran rimal ixeb' xalta't re Iximuleew, kesik'in chirij re kiriya' kan riib' rimal k'o q'a' pi kiq'ab'xaqara' lera xikik'am b'iik rik'ulaj.

- d) Li achen Juan Choc (:|), xesis b’iik pi richan chuwach li chux Demecia Yat k’i ralk’aal che e ch’ite’n nan rimal xalta’t re Iximuleew k’o q’a’ kik’in xaqara’ xikkoj cha rich’ayik. Li chux Demencia Yat xak cha rijiyxik richijiil pi jaljaq taq k’olb’al b’ix charan che wa karijiyij xa kiraj kib’an k’ax cha lara’ xaqara’.

Li jiyneem k’i tzujneem ke wunaqiil che xe chukun chirij jun q’atneem kexalta’t re li Sepur Zarco, kirb’aj che li ixaqiib’ b’an k’ax chikyan pi jaljaq taq b’anoow, xaq kitijnek b’an k’ax eqla’n chikyan k’l nik’yaj chek itzeel taq b’anoow che rib’an k’ax che kanma’.

Nik’yaj jaljaq taq b’anoow che qas xil rij pi li q’atneem ximneem etaq wa’:

- Renejeel q’iij kea pan pi li k’olb’al re xalta’t re ke’ajch’ajminaq xuchan lera’ kiklaq’ b’iik kixab’on, ketajtaj rimal li k’amlataq beey wuxu’ li xalta’t re Iximuleew, xaqara’ xe eqlexek rimal k’ey xalta’t, renejeel q’iij che xe apanek xe majataj pi li :||| : , xe k’ismin kan :||| : .
- Rimal che xetzatz kichijiil, xeq’atsis kichan, chupsis riwach kachalaal, kitika’n k’i kawajiib’ re jay rimal li xalta’t re Iximuleew, q’at chikij che xeb’ek pi ritalak’ li k’olb’al xalta’t Sepur Zarco, rmal xilek ki b’antajiik che “ixaqiib’ ixma’l ka’n” b’an taq kichan re chakansa’n re ta’neem chila’ xek’ob’ wii’ kik’in taq kaal.
- Ek’an k’itix kiwach re ke’apan pi li k’olb’al xalta’t e chek xikil rij re kika’n waay renejeel q’iij kik’in kixiim pi wajqiib’ junab’. Pina’ k’ot kiwaay lera’ kik’in taq kaal xikk’ulaj jun q’atneem laa’, k’otb’la’ kitajb’al ya’ek, k’ismin b’awa’ xa’ rmaal li xalta’t li nemaq keqala’n re li Ixiim Uleew xe alb’iik pi li kameron re Sepur Zarco.
- Li xalta’t re Iximuleew, xik b’anb’ej itzel taq k’ax eqlaneem chiikel kalwaal li ixaqiib’, chire’ b’awa’ li k’axk’oliil xaq kitijnek ki b’an k’ax chikyan, rmaal k’ot ke b’ek wi’ pi ki q’ab’ b’la’ le ejb’anal k’ax xalta’t

re Ixiim Uleew e k'o wi' li ixaqiiib', rmal li ki b'eyal chaak li nemaq wunaq ej b'anal k'ax xik ya'b'ej ri q'iij renejeel taq b'amb'al.

“Xe taj taj re ke apanaq rech kech’ajminek xaqara’ re kik b’an li ki waay rik’in li tib’liil. Pil rb’antajjik nemaq taq k’axk’oliil chikel alwaal kech li qachalal taq ixaqiiib, tartajuul li ki chaja’n. Ek’an rb’ik pil ki k’olb’al li xalta’t, li kaal jab’ek ke’al kaan chila’, rimaal rb’an ri chan k’olb’al. (...) Ek’an che b’eek xa jaqal pil ri chan chila’ chek kir b’an wi’ way re kir taqb’ik chek. Nemaalaj k’axk’ool ritijb’eej rech kir taq b’iik way. Kir taq b’ik way nejel ki saqarek, nik’yaj q’iij, xaqara’ rech qaj q’iij, chire’ b’awa’ xir b’amb’ej wi’ jun pajb’al che ixiim che way. Renejeel q’iij b’ala’ kela’ kir banb’eej.” (B’imaj)

“Pi li k’olb’al re xalta’t jaljaj tib’iliil kinb’anan xaqara’ ya’ re chu’ kwaay li xalta’t. Kinch’aj renejeel q’iij kitz’yaq, k’o chran jo’oob’ rqaan kiliix kin k’amb’iik. Ee k’an ke b’ek che ch’ajminek chi chi’ taq nem ya’, kitaranb’ix kij kimal k’ey xalta’t chila’ ke’oqtix wii’ re kechapek ki b’an k’ax chikyan. Q’at chikij re ke’ak’ob’ pi Sepur Zarco. Raq ch’aaqap chakansa’n re ta’neem re kirkoj chikij raal rimal e ch’ite’n nan, raq jun laj rik’olb’al pi Sepur. Pi li q’atneem k’o k’ey ixaqiiib’. Li jaljaq taq tib’iliil kikya’ che li xalta’t.” (B’imaj)

Pi li jiyneem kel ejb’anal k’ax, xil riij li jaljaj taq k’ax b’anla’x chikyan li ixaqiiib’, “Ixmalka’n” (kixiqiil li achijaab’ che b’anla’x k’ax chikyan tek’ara’ xekamsisek pi li k’ob’neem re li k’amal b’eey Valdez), chire’ pil ri nima’tuul k’axk’ool che wajqiiib’ iik’, aq che pi li k’olb’al Sepur Zarco, li ixaqiiib’ (che ke b’eek chi’ taq nem ya’ che ch’ajaw atz’yaq), chire’ kiq’alajansisiswi’ li nemaqtaq k’axk’oliil b’an chikel kalwaal li ixaqiiib’ rimal xe eqlaxek, xik q’i’an li k’axk’ool.

Ni pwaq’iij, li achen nem reqla’n rech ejchijnelaab’, Esteelmer Reyes Girón, xaqara’ ni li ajk’awnel taqa’n rech ejchijnelaab’, Heriberto Varldez Asij, ke kawnek kik ch’ojiiij riij:

- Che ri xikb’anan, pil ri to’ik li taqnek rel ajk’amal b’eey, k’ot nijuun aj chaak rech ejchijnel tinamet, ejchijnel ejb’anal k’ax etaq’maj che kik koj ritziiij, jun b’anal k’axk’oliil rmaal k’o kechaptaj wi’ pil rb’antajjik jun nemalaj maak.

- Pil rib’antajiik li kichan le ejchijnel b’anal k’ax re li Sepur Zarco b’aneke ara’ b’awa’ ri b’anb’ej k’olb’al re uxulneem, xaqara’ re kawarsab’al choq’aab’, ni xut wa’ xaqara’ “etz’eneem ke xalta’t”, xaq rib’iik kela’ richalajsab’al li kib’antajiik li ki k’obneem rmal chla’ b’la’ b’aan wi’ jaljaj taq k’ax chikel ixaqiib’, chel xe eqlaxek, renejeel k’an b’an chikyan chel kalwaal xaqara’ pil ki k’aslemaal.
- Li xalta’t, che xaq kitijnek kik b’an k’ax eqleneem chikyan ixmalka’n chi chi’ taq li nem ya’, pi kewii’ li xalta’t xikb’anan, rimal la’ k’ot tzatz naq, chel xik b’anb’ej jupuq wunaq ej b’anal k’ax re Sepur Zarco pine’ kiq’aax li q’iij ki tzatz taj nawa’ b’anaw rech li k’ax ri’. Xaqara’, che wa kik kojtekiib’ xe’ li ki maak, kinuk’ub’ jut’b’aaj ki maak chikiij chel xik b’anb’ej.
- Kik b’aj che keta’am taj chel k’ulmatajek pil ki k’olb’al chijnel ej b’anal k’ax, b’it no’jix riij chel k’o wi’ li jaay ri’ ni juun b’la’ kire’ta’maj wi’ chel jaljaj taq k’ax b’an chikel ixaqiib’, rmal b’la’ li jaay xejaqtib’wi’ li ejchijnelaab’ li ki’ab’ jaay ek’o chiniaaaj li kusinan xaqara’ li tzaqb’al iib’, rmaal b’la’ kiq’aljneek chel ri kojb’al reen kinijeel kik kojb’eej.

3.2 K’AXK’OLIIL B’ANB’AL PIKWE’ WUNAQIIL CHAL WACHULEEW

Li eqel k’ax kamonb’al k’ot kichoq’ab’ re ch’ooj, k’ot kiq’a’ rimal la’ xiktij k’ax pi kiq’ab’ li xalta’t; rimal la’ k’o kiya’tajeem re otz ke’ilek rimal li wujiil kawb’al choq’aab’ re Ginebra, re ta’neem ke wunaqiil kitijim k’ax jab’ek pil nem ch’ooj. Chire’ b’awa’, Achijaab’ xe tinb’ek xech’eyla’xek, ixaqiib’ b’anla’x k’ax chikyan kimal li xalta’t re Iximuleew, pi li q’atneem, li q’atb’al ril riij, re’ta’maj che jun k’aj ejb’anal k’ax wunaqiil, xik xalq’atij li q’ataw b’anb’al rech tob’aneem wunaqiil, rimal la’ riya’b’ej chikyan LI KI MAAK PIRWE’ LI KAWB’AL WUNAQIIL.

Li xalta't xikya'k' li q'atneem re ya'tajeem nem tinmetaal wunaqiil xirq'at rij li K'AX CHIKYAN LI NIMNEEM KE WUNAQIIL.

Xil rij li q'atneem re nem tinmetaal wunaqiil li ya'tajeem q'atneem nem tinmetaal: re chomb'antajeel re Ginebra, chel ki raqtaq wi' pil q'ataw ajlab'al : ara'b'la' li Ixim Uleew re | ⑤ :|| ri chukb'ej rij rel ri k'utb'eej ri q'alajansisik li k'ax b'anla'xek chikel ixaqiib' che jab' taq xe eqlaxek pi taq li kusinan xaqara' b'anla'x k'ax chikel kalwaal, chire' ki q'alajansasiskan li nemaqtaq k'ax b'anla'xek, chire' qas rajawxiik ya' richaljiil li k'ax ke ixaqiib'. Xaqara' kooj li wujiil re: Ya'tajeem Kawb'al Wunaqiil, ri b'antajiik li wujiil wachuleew re kawb'al choq'aab', xaqar' ri b'antajiik pirwe' li ilneem k'axk'liil chikij li ixaqiib' –CEDAW-, xaqara' riltijiik li saltaneem :·|| re ixaqiib', otziil chijneem re k'ax.

Li jiyneem re k'ax ke ixaqiib' rik'iin li eqleneem aq che rib'antajiik li ch'ooj, xa k'isminaq chipaam li jaljaj taq k'axk'oliil chikel ixaqib', taq altoom, no'jix rij che jun k'aj k'ax ri' b'aneek ripetiik chipaam nimaqtaq jaay taqb'al reen li ajk'amal b'eeey rech li Ixiim Uleew, rmaal ee k'o li nemaqtaq keqala'n ek'o chiniqaj li tinmet, xaqara' ri k'utunsisik li ki chaak li nemaq taq k'amal b'eej chel ejb'anal k'ax, rech b'la' xik ya'b'ej k'axk'oliil, chupsub'al rwach xaqara' jachb'al rwach li kamoona, rech li lajaj taq rajaw jaay wunaqiil Q'eqchi'; chire' ri petsaaj chipaam li tinmet li nemaq taq k'axk'oliil aq che li kamsab'al wunaqiil che k'o ri tob'aneem wunaqiil aq che:

- Kamsab'al rik'in li nemaqtaq eqlaneem chikel ixaqiib', tat iib' rik'iin li ak'alaab'.
- Chupsb'al rech jaay rik'iin li retliil tyoox jaay rik'in li jaljaj taq b'amb'aliil.
- K'ot k'b'neem kamnaqiib' richb'il li tzaqb'al iib'.
- Jachb'al elsaneem re wunaqiil pi taq li kikamoona.
- B'anal k'axk'oliil wunaqiil chikel xiktijb'ej k'ax.

- Ya’tajeem re kontran wunaqiil re tinmet, xaqara’ b’anal chomnem k’ax ke ixaqiib’, alwaal b’an chikyan kajpa’ li q’a’ xik kojbe’l pil kamsaneem.

Nik’yaj tasaaj re k’ax b’anla’x pi li q’atneem re Sepur Zarco k’o nik’yaj chek xaqara’, pi li b’aneem k’ax q’ache, o’lajuuj ixaqiib’ Q’eqchi’ rik’in li kichijil.

3.3 KOB’NEEM

Nik’yaj achijaab’ re jaljaq taq kamoniil che naqaj re Sepur Zarco q’at chikij re k’ax b’an li k’olb’al re xalta’t pi li wajxaq iik’ re li junab’ : : : : , Kob’ pi wajqiiib’ junab’ xa k’ismin kan : : : : , tek’ra’ tinixek. K’ey k’olb’al re xalta’t b’an pi taq juyob’ re wunaqiil kimal li achijaab’ re jaljaq taq kamoon.

Li jiyneem xarq’alajsaj che li k’ax ke ixaqiib’, chel xe eqlaxek, b’an k’ax chikel kalwaal ixaqiib’, rik’in li ki chaak xik b’anb’ej pi jaaay k’olb’al ke xalta’t xeb’anla’x pi li b’anb’al k’ax kamsab’al wunaqiil che chire’ majtaj b’iik li ch’ooj pi li lxiim Uleew, pil ri b’antajiik yakneem rel tz’onow li jaljaq taq juyb’al re li Sepur Zarco, ara’ b’la’ rijuyb’al re li mayiib’ Q’eqchi’.

Li ajchoq’an li nemaqtaq uleew re li tinametaal q’eqchi’ xeta’nek re jun q’atneem ximneem chikij li xalta’t, re ketinix li wunaqiil che e k’o kik’in li ajxik’ay. Xik xijkiib’ li ej kamsaneel wunaqiil rimaal xeq’atek chirij li uleew. Xil rij li wunaqiil kontran xaqara’ xeximnek chikiwach li k’amal taq b’eeey chel ee k’o chwach li jaay kech li wunaq ej b’anal taq k’ax.

Li ximneem re nik’yaj chek wunaq kontran, chire’ b’awa’ kek’ismin pil kamsab’al.

“Xeximek rimal kib’ixek che kikyá kiwaay li ajxik’ay. Kikb’aj che richijiil ara’ ajmaak. Xa’rimal jun ximneem ri’ xetzatz k’ey wunaq, ch’ooj, kamnaqiiib’ xaqara’ xib’al iib’ ke wunaq pi kikamoon. Richijiil xirjiyij juyb’al re ketikminek xaqara’ re ke k’oob’ wi’. Ee k’an richijiil kijiyla’xek rmaal kirtotla’ che’el ki k’oob’ wi’. Ee k’an richijiil k’ob’ek pi li ajwaab’ re juyoob’ (....).

Ee k’an tzatzek, li ejk’amaltaqb’eeey xaqara’a xik jiyb’ej. B’ixb’ala’ chiran renejeel iwaal che wa qas karjiyij lara’ xa’ kiraaj kib’an k’ax chiran. Xarb’aj che li k’amalb’eeey -cheren xaqt kela’ tzatzek, b’iix b’la’ chiran chew a tzatek xa’ rmaal kinimintaj che tzijj. Nab’eeey nan b’eeek pi li q’atb’al tzijj, tek’ra’ b’eeey rik’in ajq’atneel, k’isb’al rech b’eeek pi li k’olb’al xalta’t re kirjiyij richijiil.” (B’imaj)

Li jiyneem tzujb’aal rik’utb’ej che renejeel k’ax b’an chikyaj ixaqiiib’, achijaab’ re li kamoniil q’eqchi’ re li Valle re Polochic, ri k’utb’ej che li k’axk’oliil ritaqa’n chel nimaq keqala’n ee k’o chipaam li Ixiim Uleew, re b’la’ kikaj kik b’an ajchoq’an reech li ki juyb’aliil re li kamonb’al xa’ chire’ b’awa’ che rajawxiik ki jiyixnan rpaam. Pil ri b’antajiiik ri jiyxiik rik’utb’ej li jiyneem wunaqiil che pi jun junab’ laa’ xek’ob’ ejb’anal taq k’ax pi li Iximuleew re li eqeel k’ax re Sepur Zarco.

“Richijiil kob’ pi li ajwaab’ re uleew. Ri tz’onb’aliil xa’ juyob’. Chikixa’l li wajxaqlajuuj achijaab’ k’o nik’yaj e k’ol naq pi li ajwaab’. Xiketa’maj taj cheren xe ximek. (...) kinijeel e ixmalka’n, k’ot kichijiil. Li kichb’iil ixaqiiib’ xaqara’ xe eqlexek. B’ix chikyan che laq’ keb’eeek cha kichan, xu’ chan rajawxik kitaq b’iik kuwaay kisaqarek, kab’lajuuj richb’iil li sanaar.

Kik k’amb’iik axyaak cha jun q’iij li ki waay, kik kojb’eej jun pajb’al che ixiim. Rib’an kiwaay wajqiiib’ che junab’. Kinejeel li ixaqiiib’ kikb’an li waay.” (B’imaj)

Li jiyneem b’anb’aliil rik’utb’ej li kamsaneem, eqlaneem kech ixaqiiib’, q’aqneem tzatzb’al rimal juyb’aliil. Li tzatzneem richupsaj kiwach

kinijeel li achijaab’ xa’ kela’ li ixaqib’ xe’al kan “kitikeel” chire’ b’awa’ majtaj wi’ li k’axk’oliil, xe’ al kaan pi ki q’ab’ ej b’anal taq k’ax.

“Raqtachek che kira’n pil ri k’aslemaal rimal k’otichek rik’ulaaj. Li ch’ooj majtaj pi li kajk’aal ki’ab’ pil ki kamoona. Pi jun junab’ laa’ tzatz richijiil. Kina’taj chiran che pi jun junab’ laa’ richijiil ritaramb’ej riij nik’yaj juyooob’ chipam li INTA (Nem jaay k’axb’al rwach juyb’al), rimal ajchaak laj wunaq, kirtik juyooob’ (...) laq’t chek kirjunamsaj ri k’aslemaal, rimal qas k’ax q’ax wii’.” (B’imaj)

Pi jun jiyineem rii’ xaqara’ k’utneem che li k’ax re ixaqib’ Q’eqchi’ re Sepur Zarco. Laaq’t ko’ok pi li chomab’al, rimal k’o nan kitijnek. Li tzilb’ineem tzujb’aliil, re kiyaq’ li tinmet mayiib’ ki mal ej b’anal taq k’ax ewa’l pil ki we’ li nem tinamet xaqara’ ri k’amarsaaj. Rajawxiik jun nemalaj chaak chijneem pirwe’ li nem tinamet rmaal li nemaqtaq k’ax kib’anla’x che li tinametaal mayiib’ xaqara’ kikaaj che li ixaqib’ ke tarab’kaan pil ri k’isb’al kikajtaj kinimir li ki choq’aab’ xaqara’ kikaaj chikel ixaqib’ kewa’lajtaj, kitojajtaj li ki qol. Li kaxlan taq wunaq kikaaj kij qasaaj richoq’aab’ li tinmet mayiib’ kikajtaj kik ya’ riq’iij, rimaal li nemaq keqala’n le ejb’anal taq k’ax kikaaj che li wunaq mayiib’ xa’ nimaneel keech. Li k’ax eqlab’al wunaqiil xiktij pi li Sepur Zarco ewa’ k’o chipaam li ilneel k’axk’oliil che ya’amtaj jun qatoow chikiij cha q’ij saq pil Ixiim Uleew.

Pil ki chomab’al, no’jb’al, li chaak jiyneem re jun tzujb’al ri k’utunsaaj che li k’axk’oliil winaqiil b’anam pi renjeel k’aslemaal, ara’ b’la’ petnaj pil ri xe’aal rech b’la’ kiq’ajalasistaj riwach li qachooq’aab’ tinametaal mayiib’, kikaaj lera’ xu’ lera’ qakoj li ki tziij. Le ejchakiib’ che e k’o pil nem tinamet era’ b’la’ ejb’anal reech li nemaqtaq k’axk’oliil kiya’taj chaqaxa’l.

Li jiyneem rib’aj che, pi junab’ re k’ax CAI pi li Ixiim Uleew, li ajk’amal taq b’eey xi kiya’ pi k’ax kiwunaqiil, k’ax che ixaqib’ mayiib’. Li k’ax eqla’n ke ixaqib’ xa’pan pi jun nemalaj k’axk’oliil chire’ b’awa’ b’an wi’ pi ki k’olb’al re xalta’t.

Li k'ax re eqla'n wunaqiil, rb'anb'ej aq che li nem kamsab'al che q'aaq' ke li xalta't rech b'la' kikaaj kik chupsaaj, kik qasaj rwach li tinmet mayiib', xaqara' li ixaqiib' xa' rimaal e mayiib' wunaqiil. Ki riyb'al lera' re kirchupsaaj kiwach li wunaqiil mayiib'.

Li jiyneem re b'anb'al kamnaqiib' riya' richaljil li Sepur Zarco b'an itzeel taq b'anoow xu't che ixaqiib' xaqara' che kaal jab'ek re jun q'atneem re xalta't. Ewa' kirq'alajsaaj li k'ax xikb'anla' li xalta't xaqara' li kamsaneem re wunaqiil re lxiim Uleew rimal li ajb'anal taq k'ax xalta't re lximuleew kela' riq'alajsaaj li jiyneem.

“Li xalta't jab'ek nem kina' wii' kiib' rimal li q'a' k'o pi kiq'ab' kib'aj chiran che k'ot laq' kirb'a nan rimaal xikk'am b'iik richijiil xaqara' xikkoj li q'a' cha wark'ox re k'ot kirb'aj rimal xi'b'al riib'.” (B'imag)

PIL RILTIJIK RI K'AXKOLIL T'ANAL RQAN
XAQ' B'AQ'TAQ NIWACH XIN NA' RIB'INB'AL
CHE LI RAQIK LI OTZILAAL

3.4 CHOMNEEM ILB'AAL RE RIB'ANTAJIK LI CHAAK

Pi renejeel li tzujneem re li b'aneem Sepur Zarco kiki'utb'ej li lIneem Ch'omneem. Kinejeel ya' riq'ijal rimaal nemalaj q'atb'al taqneem. Jun lIneem Chomneem ara' li kib'ix pi riwe' li ta'neel b'anal ren, wunaq re nem reta'mb'al chirij tz'ib'neem xaqara' k'o riwujil re kirch'ab' rib'antajik jun chak k'itb'al tzii. Li lIneem Ch'omneem kita'nek re kiraqtajek li otziil.

Kiya' rib'ixik li qas rajawxik pi riwe' li lIneem Ch'omneem che xetz'ib'isek:

- **Li eqleneem rik'in ch'ooj xaqara' li kamsaneem chaak k'i kib'an k'ax chikyan li ixaqiib' e la' jun tajneem chikyan li kichijilal pi riwe' li juyob' che kitz'onom kan.**

Li k'axk'alil xeq'ax wii', li kixqilaal li achejaab' che xechapek k'i xetzatzek pi taq li kmoon, ara' taq wa' li achejab' che xik'axaj riwach kiwujil li kijuyb'aal che xek'ob' wii' kichan li achejaab' rii' xikimin kiib' pi taq k'amal taq b'eey, re kikich'ojij rij kiwujil re li kijuyb'aal, xaqara' xikitz'onoj kino'jb'al chipam li nem jaay lIneel Chomneel re li Rijachik li juyb'al -INTA-, k'o pi li lximuleew, kikaj lera' kikib'an riwujil kijuyb'al, li juyob' che ya'm kan kimal kate't kimaam che k'o wii' kichan k'l kitika'n.

lIneem Chomneem pi riwe' rib'antajik li wunaq kilik che xirya' rib'ixik re riyb'al re kikitaj li k'ax, re kitzatzt kan pi kajloom li k'axk'alil che xikiq'axaj, rimaal li kichijilaal che xechapek k'i xetzatzek rimal xikijiyij kiwujil re kijuyb'alil ya'm kan li kichu' kajaw xek'ob' chikiwach li nemaq taq b'ayomal.

Li jiyneem Chomneem re kirb’aj li tzujneem b’antajeem rik’uton che k’o jun akneem ya’tajek che xe’elq’ex kijuyb’aal rik’in li tz’apnem, b’aneq xaqara’ xe’ b’anla’x k’ax chikyan li ixaqiiib’. Xaqara’, chire ya’taj li elq’anem.

Re li juyb’al, xaqara’ xekuwanek xikelq’aj li b’anb’aliil re li tinimet mayiib’ q’eqchi’

Li jiyneem tzilb’aneem rib’aj chirij li eqla’n ch’ooj b’an chikyan li ixaqiiib’ chipam li k’axk’alil ch’ooj xib’antajek k’o kijab’ richalajiiil: a) kichupsis kiwach li ixaqiiib’ che kichomix chikij che itzeel k’i kikib’an k’ax che li kamoon; b) kib’an k’ax che ralwaal xaqara’ che li ranma’ li ixaqiiib’ che chomix chikij k’o k’ax kikib’anan; c) kib’an k’ax chikyan li achejab’ rimal kixqilaal, kichomix chirij che etzeel taq wunaq, k’i d) kijiyix chikij li ixaqiiib’ nemalaj k’axk’alil che kib’an k’ax che li kalwaal xaqara’ kiya’ renejeel li kib’anmaj.

- **Li rib’antajik li chaak rik’in li eqleneem k’ax b’an chikyan li ixaqiiib’.**

Li jiyneem wunaqiil b’antajeem rik’uton, chirij li k’axk’alil xe’q’ax wii’ li wunaq, li chaak k’l eqleneem rik’in ch’ooj che qas k’ot jun kijaal ya’maj che junanal re jun k’ax che xe’ak’aw wii’ junamtaj. E rib’antajik chipam li b’anik li wunaq ara’ wa’ li ixaqiiib’ che kek’ob’ pi taq kichan re kikichijij li taq kaal che kek’ulb’ek lera’ keta’nek che li chaak kib’anla’xek pi taq kichan xaqara’ k’o jun ta’neem kik’in kichijilaal.

Wa’iim, ch’ajneem iib’ k’i eqleneem rik’in ch’ooj kiltajek che kirk’am riib’, wa’ k’olek, xaqara’ rejawxik pi kik’aslemaal kinejel li wunaq re jun kamoon. Li chaak che itajam taj xaqara’ li eqleneem rik’in ch’ooj xib’aneq pi taq kichan li wunaq, pi taq li kikamoon li wunaq. Rimaal ya’taj li k’ax chikyan jujon taq jaay kamoniil, rimaal riyakik kiwaal pi taq

li kamon rib'anik chaak che itajam taj xaqara' xe'eqlalex li ixqiiib' che ke'alnek k'l poq'sasaneem kiwach.

Li ixaqiiib' mayiib' Q'eqchi' kiktzujuuj li b'anla'x chikyan k'ax kikna'an xaqara' kixb'al chikiwach lera'. Lera' k'ax xe'ak'aw wii' re chaak k'l kalwaal; tib'ililil wuxu' waay che kekesaj n'iik pataq kichan re kikjach che nik'yaj xalta't k'l kixab'on che kilaq' maj re kikchaj kitz'yaq li achejaab' rii'.

Q'at chikij re kelsaj kiwaay cha taq kichan xikiya'kan kaal k'ot chek kiwaay rimal xikik'amb'ik cha nik'yaj xalta't.

"Pi ax, ax q'iiij keb'ek pi li k'olb'al xalta't xa' junam kik'in li achejab' kikchijij kamoon. Li ak'alaab' ke'al kan kitikel cha taq kichan pi wi'jaal." (B'imaj)

Q'at chikij li ixaqiiib' re kek'ob' kik'in li xalta't rimal k'ot kichijil xetzatzak pi taq kamoniil. Xaqara' ya' jun akneem re k'ax xhikyan li xalta't re ke'ak kik'in li ixaqiiib' kitikel kan pa taq kamoniil.

(...) "B'ix chikyan che e k'o chek kitikel, otz wa keb'ek pi kik'olb'al li xalta't re tinimet, xarimal k'ot chek kichijalaal, li xalta't e chek laa' kichijil jab'ek." (B'imaj)

Q'atux kiya'tajem chikyan li ixaqiiib' xaqara' che kichijalaal pi li kikamoniil, jun nemalaj k'axk'aliil ya'tajeem chikyan kenejeel li ixqiiib' mayiib' q'eqchi'; ewa' jun k'ax ya'tijek k'ey taq kamikaal ke ak'alaab', ixqiiib' xaqara' k'o k'ey taq ya'b'iil che xirk'amb'ik pi kikamikaal.

"Rimaal li eqleneem rik'in ch'ooj raq riyab'iil, tartajuuj kek' chiran, k'o laj raal kijab' rijunab' kitijin nan che to'neem; qas nem li yab'iil qaj chiran." (B'imaj)

Li k'axk'aliil chikyan li wunaqiiil: li ixaq qas nemalaj k'ax b'an chiran, qas rina'an, qas rilan li jun k'axk'aliil q'ax pi li rik'aslemaal. Xut li k'ax xak'aw wii' li ixaqiiib' xaqara' li k'ax xa'pan chikiwach kenejeel che k'o

naqaj chikyan li ixqiiib’ pa taq kmoon kajpa’ xek’ulb’ixek che kikaj taj xa’ oqtix kiiq xaqara’ kajpa’ li xeya’ chikiwach li xalta’t re xeqlalexek rik’in ch’ooj xaqara’ xe’ k’amb’ik che nimnik li xalta’tre k’ot kajal ya’ek.

Xa junam rib’aj li jiyneem chirij li tzib’ineem kajpa’ kirb’aj rib’antajik li eqleneem ch’ooj b’an chikyan li ixaqiib’ xutila’ b’anla’x chikyan xaqara’ ya’ k’ax taq chaak, xaqara’ taq altoom xea’k’aw pi jun k’axk’aliil rii’. Etaq ewa’ jujon taq b’anoow re yach’neem chikij li ixaqiib’ re kiq’at chikij li ya’tajeem kekaal. Ewa’ re kitinix wuxu’ kichupsis kib’ineem cha wachuleew, chaak ke ixaqiib’ mayiib’ re pi jun wuxu’ jupuuq re jun kamoniil. Xe koj li ixaqiib’ re jun yach’neem q’atneem re li xalta’t jab’ek.

- **Rijunamsisik ch’ooj re alwaal junam rik’in jun chakansa’n re q’a’.**

Li jiyneem re chaljlil tzij ri ya’ rib’ixik che li tzij eqleneem k’ey rib’ixik pi li tzij Q’eqchi’ e taq wa’: Xexmuxlin-yu’am; Xi ne’xchapy, Xi nexxbatz’unle’; numsink, jot’oky maakob’k. Ara’ Wa’ li tzij che qas ara’ xaksisek Muxuc. Li tzij che qas kkijek pi li wachuleew re q’eqchi’ Muxuc. Li jun tzijli rii’ pi q’eqchi’. Kirb’aj che qas k’ax q’ax wii’ li ixaq, q’axneem pi rik’aslemaal, rimal b’awa’ li tzij rii’ qas etla’ chek rilik li ixaq pi rikamoniil rimal kitzilis kib’e’.

Rimal nemalaj k’ax b’an chikyan laaq’t chek kek’ulb’ek, xechup chi kiwach li wunaq k’i kikamoniil. Kik’aslemaal k’i kib’anb’aliil junamt chek rimal chup richoq’ab’ re kanma’ k’i kich’umilaa.

“Xirna’ che kajwixt chek riwach, b’ixek tzujsek che rimikan xaqara’ xe’eksis che etz’eb’al ke li xalta’t.” (B’imaj)

Junam riya' rib'ixik li jiyneem chalajsineem wunaqiil che li ixqiib' q'eqchi' k'ax b'anla'x chikyan pi kik'aslemaal pi taq kikamon, xekuwant chek che rilik chipam kib'anb'al re li kitinimet .k'ot chek xechakan wii' ya't chek kiq'iij; riq'ijaal jujon chikyan li kichoq'ab' re li kib'inb'al cha q'iij saq, e la' kiq'ijaal choq'ab' re li kib'inb'al pi li tinimet. Chire' b'an k'ax che li kalwaal, e jun k'ax laj k'axk'aliil xikilan xikina'an che b'ank'ax cha li kanma'. Lera' xikiya' rib'ixik che ik'aslek ke'iltijek xuchan li kanma' kamnaq chek rimal renejeel taq k'ax xe'ak'aw wii' e k'o pi li kichan e k'o pi kikamon, xuchan kamnaq li kichomb'al rimaal li k'ax xek'ob wi'.

K'axk'aliil re kalwaal, xak li yajtijeem pi keech k'i chikiwach li kamon, rimaal li alwaal ke ixaq xirk'ub'eej li alwaal pi renejeel tinimet. Rimal li eqleneem ch'ooj ke ixqiib', xaqara' rijach riib' li ch'awb'al rik'in li wachulew, xaqara' rib'antajik rik'in richijiil k'i richoq'ab' re li ixaq, k'ot chek ta'neem k'i chukuneem re k'ax xiki raq laa' ixaqiib'.

“Wajqiib' junab' xirb'an kiwaay. Ritzujuuj che renejeel q'iij kirkoj juk'aal ko'ooob' pajb'al re ixiiim. E kirjacha kan kiwaay kirya' raal rik'in jun b'isinan, aq'eej xikib'anla' aq ak'alaab' rimal k'ot kiwaay. Kirtzujuuq xaqara' che kirjiyij richaak re kirlaq' kixiiim.” (B'imag)

Chipam li jiyneem pi riwe' rib'antajik li wunaqiil b'ixek che pi li Iximuleew k'ob' jun kamsaneem k'ax, b'anla'x k'ax che kalwaal li ixaqiib' re kinimersist riwach ki tinmet, rijach riib' li tinmet rimal xib'al taq iib' ya'ek chikyan li ixaqiib' re kichupsis kiwach.

Rimaal wunaq xikiyak ch'ooj chikixa'l li wunaq pi kikamoon kenejeel li wunaq xaqara' li kamoon.

Pi li k'isb'aneem re richaljil li ya'tajeem, li tziiij k'o rilik che kirnemeraj riwach li ixaq k'o k'i li kamoon.

- **Chupsaneem re li ixaqiib’ mayiib’ ara’ li nab’eey riyb’al rimal b’anla’x k’ax chikyan ara’ jun nojb’al re li xalta’t jab’ek.**

Li jiyneem re chalajsaneem wunaqiil kirya’ rib’antajik li wunaq riya’ rib’ixik jun ch’ooj’ che kib’an cha’nem re eqleneem ke ixqiib’ rik’in ch’ooj, et lera’ kech’ikek, arae kiichomb’al k’i kanma’ li wunaq, re kichupsis riwach kitinmit. Ralwaal li ixaq nem rib’antajik, nem richaljiil chipam li kamoon xaqara’ rich’ab’ik richaljil re jun kamoniil.

Jun k’ax rii’ xu’t chek re jun eb’la’ re pinik’yaj wunaqiil chek. Cha’nem, kiltijek jun k’ax, che xib’an che kalwaaal li wunaq. E li Q’atb’al Tzijj Tinimet rikoj ralwaal li ixaq re kipetsaj rik’ex re kikitukuj k’ax pi taq li kamoon. Rik’in li eqlexik ixaqiib’ rik’in ch’ooj xikik’utb’ej che k’ot chek kipatan k’ot chek kichalaj, kib’ant chek li keen xu’ chek ke li xalta’t.

“E kijab’ li achejaab’ xiqeqlej rik’in ch’ooj. Nik’yaj xalta’t keqam b’iik kiq’a’. Xikichapan, xikich’itij pu’uleew k’ot xikib’aj chiran. rib’aj che sutum rijj richan rimaal xalta’t. xaqara’ rib’aj che xeqlexek yaab’ ixaq chek k’eyt chek q’iij karaj ku’tzirek rik’in laj rinee’.” (B’imaj)

Li k’ax b’an chikyan li ixaq mayiib’ qas nem ribantajik re rimajtajik jun nemalaj ch’ooj. Rik’in li jun b’antajeem re k’ax riyb’al kanma’, li akneem iwaal chikixa’l li wunaqiil pi taq li kamoniil re jun k’ax chomneem.

E rib’anik li k’ax chikyan li ixaqiib’ xib’anek re jun chomb’al re b’anoow kech’ooj, xeb’anek rimal nimneem ke k’amal taq b’eey re xalta’t k’i, chapneem re eqleneem chikyan li ixaqiib’ che rimal xib’al kiib’ xikiya’ kan kiib’ chikuwach li xalta’t.

E li eqlenem rik’in ch’ooj’ xaq’ te’et xaq pi li kajloom li b’anal taq k’ax, xikib’anan rimal kekuwant chek che rilik li xalta’t re tinimet. B’anek rimal jun chomneem chikij li xalta’t che k’ot saqa’n ki otzlay chomb’al.

Qas ara' taj li k'ax che b'anla'xek xab'ala' kikjiyij jun jachneem chomb'al re wunaqiil re jun nemalaj ch'ooj. Che kik'utun wi' chirij li ixaqiib' che xaksis kikunub'al re ke'alt kan yaab' ixaq wuxu' ke'alintaj.

Li jiyneem re tzilb'ineem rib'aj chirij rikojik li kunub'al chikyan li ixaqiib' re ke'alant chek e jun kunub'al rii' kirya' jun k'ax chipam kalwaal k'ii kajaloom li ixaqiib'. Kikob' che li k'ax b'anla'xek xu't b'aneek k'o jun riyb'al anma' chipam ke li xalta't k'i li k'amal taq b'eey re li kamoniil Sepur Zarco, renejeel k'ax xikib'anan rimal jun nimneem k'i chomneem re q'atneem re li k'amal taq b'eey jab'el re kitzatz riwach li kamoniil re tinmet mayiib'.

“Rib'aj che ya' kunub'al akuxan chikyan xaksisi pi kalwaal, e li kikaj lera' che li ixaq ke'alintaj. B'ix chikyan rimal li Q'atb'al taq Tziiij xirtaqul nikyaj kunub'al akuxan laaq't kokib'a nan rimal e k'o pi kiq'ab' (...)” (B'imaj)

Li eqleneem rik'in ch'ooj, li eqleneem xaqara' li chaak che tajamtaj e li xeb'aneek re jun jiyneem re petsaneem k'ax. Li ixaqiib' xikiya't kuwaay li ajxik'yaj, qas ozt kib'anamaj, maja' ke'apan li k'olb'al re xalta't.

Pi li kamoon xikil rij jun k'istajeem re k'ax. Laaq't kikamsis riwach xu' chan laaq' ki taramb'ix rij. K'ob' jun no'jneem re chupsaneem re kik'iyirt riwach. Rita Laura Segato, ara' k'o pi reqla'n li jiyneem re chalajsaneem re wunaqiil, rib'aj che li Sepur Zarco b'anla'x kamsaneem ke ixaqiib' chipam.

Pi re wii' Marta Elena Casaus, ilneel re tzilb'ineem, rib'aj che pi li q'atneem b'aneek laaq't koj kamsaneem ke ixaqiib' chipam xa rimal laa' rajawxik kitaramb'ix rij nik'yaj chek k'ax re q'atneem che b'an chikyan li ixaqiib' rimal e mayiib' k'i e ixaqiib' xe'il kontran chipam li kikamoniil. Nik'yaj tziiij che b'ix xejunamsisek rik'in li k'ax ke ixaqiib', kamsaneem ke ixaqiib' k'i tzilb'ineem ke wunaqiil.

Li chaak re pa taq jaay k’i k’ax eqleneem, xaqara’ li k’iyneem ke ixaqiib’, ara’ renjeel b’anoow rii’ xe’il kajpa’ jun nemalaj k’ax re k’aslemaal, rimal che li b’anoow rii’ kekamsim taj xuchan laaq’ kirb’an k’ax pi k’aslemaal che junanal wuxu’ pi jupuuq, li xalta’t xikil li ixaqiib’ che kikontran rimal xikaj kitzatz kiwach pi li kamoniil.

Rimal li jiyneem b’amb’aliil, tzilb’aneem k’i chlajasaneem re wunaqiil, riya’ jun saqb’isinee jun k’ax chikyan li ixaqiib’ jab’ek pi li Sepur Zarco. Li q’atneem riya’ kiq’iij rimal lera’ e ixaqiib’ che k’ot kipuwaq, ajchaak re pa taq juyooob’, kitikel, k’ot ketawek, k’ot kiwujil che b’an ‘ax chikyan rimal k’amal taq b’eey re li k’Olb’al xalta’t, che richaak chixjik wunaq re kamon riya’ jun akneem re b’an k’ax chikyan xaqara’ kiya’tajeem,

chikyan li ixqiib’ che xe’eqlenek rik’in ch’ooj, xaqara’ xetaq che chaak qas k’ax, chaak che k’ot kijal ya’ek. E jun nemalaj k’axk’aliil rii’ e laa’ li kichomb’al li k’amal taq b’eey re li xalta’t e taq wa’ xikik’ut chikyan li kamoon chikiwach li xalta’t che xikitzatz kiwach li kichijilaal li ixaqiib’ jab’ek.

- **Li tzatzneem re k’aslemaal che junanal k’i pi kamoniil ixaqiib’.**

Li jiyneem b’amb’aliil rib’aj, che jampala’ b’an li eqleneem rik’in ch’ooj, li chapneem pi chaak che k’ot kajal k’ot saqa’n kipuwaq ya’ek k’o kiwaal che li rib’antajik k’aslemaal pi li kamoon; riya’ k’ax chikyan xaqara’ k’ax chipam li alxek k’i k’o jun nemalaj k’axk’aliil qaj pi renejeel li kamoniil, k’o jun k’ax xak’aw chipam li kib’amb’aliil che laq’t chek suk’ub’ek e li kik’aslemaal qas k’ax xalkan.

Ripixixik li b’amb’aliil re tinimet xikik’axan wuxu’ xikitulsaj riwach li kamoniil, li alxek qas nemaq kib’antajik, li jupuuq taq ajchakiib’ re k’amal b’eey, ajchoq’an re li juyub’al che k’o wii’ li kichan xaqara’ che

nuk'taj naq wii' kichomb'al kununeel, kikojb'al k'i keta'n wii' chikixa'l kiib'.

Li ixqiiib' xeximek, kajpa' rib'aj li jiyneem Chalajsaneem wunaqiil, rib'antajik wunaq xe'elsis pi kikamon rik'in taq choq'ab', rik'in taq ch'ooj xe'lisis pi renejeel kik'aslemaal junamt chek kib'anik kajpa' ajer taq tziiij pi kikamon. Xikiq'axaj k'ax li ixaqiib' che kitikel k'ot kichijilaal qas k'ax kikitijan rimal ostichek ke'ilek chipam kikamoon, laaq't chek kil kiib' rimaal k'ot kichijilal k'ax kik'aslemaal.

"Rib'aj qas k'ax chiran renejeel q'ax wii', k'ax xak'aw wii' pi rik'aslemaal xa' rimal ixaq, te juk'aal ki'ab' rijunaab', k'ax pi jun nemalaj k'ax rii' kitzilb'is riwach k'i kichitix tziiij chiran, nik'yaj xalta't xaq tijinek xikib'an k'ax chiram; xaqara' kikk'aj chiran che chuj rixalaab'." (B'imaj)

Li jiyneem re chomneem re kamnaqiib' riya' richaljiil re nik'yaj eqeel k'ax pi renejeel chaljsaneem, xiruchupsaj jun k'amal iib' pi li kamon wuxu' tinmet. Xaqara' rik'utb'ej li jiyneem re li ixaqiib' che xek'ob' pi k'ax laaq't chek xika'n tyoxneem re k'ulb'ek, k'ob'neem, yab'iil wuxu' re kikamnaq, xaqara' laaq't chek kiktzonoj jun akneem cha li qachon uleew re kika'n kitika'n. rimal laa' jun nemalaj k'ax re jun k'axalaj b'anoow rii' kik'in tinmet, k'ax re anma' rimal k'ey chetaq laaq't chek kikk'a nan, xu't chetaq kech kimib'iil xaqara' li otzilaal k'aslemaal che kikk'am kiib' kik'in nik'yaj chek wunaqiil.

Li xib'al iib' k'ob' pi kanma' kenejeel li eqeel k'ax, ripetsaj iwal, k'ot chek ta'neem chikiwach. Rimaal laa' chanem rii' qas k'ax jun k'amneem pa taq chaak jab'ek kik'in nik'yaj chek ichb'iil.

Jun k'ax b'an chikyan li kamoniil, li ixaqiib', k'i lera' xitzilb'inek pi ke wii', pi renejeel k'amneem re akneem kamoon, b'isin iib' k'i achalaal. K'o jujon taq nojb'al kirya' richaljiil ce renejeel k'ax xeq'ax wii' li ixaqiib' xu't rimal e ixaqiib' xaqara' rimal ara' kinimersaj riwach li b'anb'aliil.

“Wuquub’ q’iij kob’naq laj rinee’ li ixaq, richomaj b’eeek pi taq k’echelaaj chila’ raq wi’ k’ey rib’isinin. Rik’amb’ik li wajxaqiib’ raal, ixeeb’ xekam kan pi li k’echelaaj, jun chikyan kam pi li kamoon. Kina’tajt chek kijunab’ chiran, xu’ kina’taj chiran che li nem k’o b’elejeeb’ rijunab’ k’i laj ch’ite’n wuquub’ q’iij. Xu’ riwach chee’ kikitij che li kiwaay k’ot jun chek kikitijan. Xeb’ek chu’ jun juyob’ rib’e’ San Blas, e li jun juyooob’ laa’ qas nem. Kewar chu’ li rikop chee’, kipe li jab’aal renjeel kech’anch’atek. (...) pi li k’a’chelaaj xek’ob’ wajqiib’ junab’ (...) e raal xekam rimal wi’jaal k’i teew rimaal choom jab’aal xir b’an chikij xik muq kaan chila’ li raal chel xekamek.” (B’imaj).

Cha’nem xaq k’o li k’ax che kalwaal, k’ot kichoq’ab’, k’o yab’iil pi kajloom xaqte’et “kixij kiib’”, otzt kikina’an k’o kikilan kikina’ lera’, kekawant chek rik’in li kina’b’al nemalaj k’axk’aliil xe’ak’aw wii’. rib’aj li kununeel kiryak kiwaal rimaal li k’ax xikiq’axaj ajer.

“Rimaal li q’a’ che poq’sisek- yaab’ kixiken; k’ax raqan rimaal ranij riib’ b’eeek pi li nemya’ k’ax raqan. E cha’nem rii’ qas k’ax ranma’ che b’an chiran.” (B’imaj)

“Rimaal li eqleneem rik’in ch’ooj b’an chiran xiraq kan riyab’iil, k’ax rik’o’x, ranma’. Xaq kirxib’ij riib’ kiton kipoq’sis q’a’.” (B’imaj)

Li jiyneem chomneem re kamnaq pi riwe’ nuk’neem jalomaaj xirtz’aqatsaj rib’ixik li ixqiib’ xeqlexek rik’in ch’ooj, k’o k’ax kirya’ pi kiwaraam, kikina’an che k’ot chek jun kich’aw pi kiwe’, kikajt chek kiib’, rimaal k’eyalaj taq iik’ xe’eqlexek.

“Rimaal li eqleneem rik’in ch’ooj xiraq riyab’iil, k’o yab’iil chiran pi rib’ach’ rimaal li xib’neem xikiraqan.” (B’imaj)

“Xalint li ixaq rimaal li eqleneem rik’in ch’ooj, xu’ xiraq che qas choom rich’aja’n xaq k’ax rik’o’x. E jun q’iij laa’ che b’an k’ax chiran, b’an kax cha rik’alk’a’x, xa’ rimaal k’ax...” (B’imaj)

Li jiyneem re chomneem wunaqiil rik'ut che li rik'aslemaal b'an k'ax chiran kawat chek xiraq li otzilaal li rajawxik che rik'aslemaal.

Li kik'aslemaal li jo'lujuuq ixqiib' nemalaj k'ax xikiraqan, rimaal li k'ax xikiraqan kitzatz li kanma', aq'eej, b'iis xalkan chipam kik'aslemaal, lera' kikna'n k'ot chek kita'aw keen, k'ot chek kikaj kikib'an cha'nem.

Li jiyneem re tzilbaneem, k'ikb'aj chikyan li k'ax che b'antajek pi renejeel li eqleneem rik'in ch'ooj, xe'ch'ayek xe'sis pi kichan ewa' li kib'ixek che li q'alajsaneem tzij, li k'ax che kikiraq kalwaal li ixaqiib' che cha'nem ketijin nan che rina'ik li k'ax pi li kanma' xalkan pi kichomb'al pi kik'aslemaal. E k'ey che xetastaj kan chipam li jun k'ax qas "rirkoj kan retaal nik'aslemaal", "rib'an k'ax che rik'ulb'iik li wachalaal" xaqara', "rik'axkan nik'aslemaal pi renejeel".

"Rirb'aj che rimal xib'al iib' xirjiyij jo'k'aal jal k'o chan li raal k'ot chek kiwaay, e xirb'an lara' xirjiyij kiwaay raal, kirxij riib'. E taq raal kirya' kan chipam laj kichan che rib'an che chakansa'n ta'neem, xikitij wi'jaal, chila' lara' kib'ek pi kichan li xalta't re tinimet renejeel q'iij. Kib'eeq kisaqarek te k'iqaj li q'iij kitzaljuul. (...) xalkan k'ot rimib'iil xaqara' k'ax ralwaal, e cha'neem k'asalkan; k'o q'iij qas kirchomaaj che kikamek. Karaj che kib'an jun nemalaj taq'oob' che kiya' li Q'atneem tzij chikij li wunaq che xikib'an li k'ax." (B'imaj)

Li Q'atb'al Taqaneem rich'ab'an che rib'aj li lneem Chomneem re rib'antajik wunaq, li k'ax xikb'an chikyan li ixaqiib' xapan pi kalwaal, pi kajloom, rimaal kajpa' xepe' pi li kijuyb'aal che xekawanek xikiwaj kiib' chikiwach li xalta't, kitzaljik qas k'ey waal xirya'an rimaal k'ot chek chetaq keen, k'ot chek kichaan, k'ot chek ki'awajiib', kitika'n.

"E maja' nan keb'eeq pi k'iche'laaj, qas otz kib'anmaj kik'in kalk'aal; chire' xeb'eeq pi k'iche'laaj, li kalk'aal xikiraq kiyab'iil rimal otzt chek li kichan re kewar wii' xaqara' k'ot chek kiwaay; xikij wi'jaal:

K’o asukar, k’o kixiim re k kib’an kileej chiran; majtaj li yab’iil pi li kalwaal kela’ xek’am b’iik; kina’tajt chiran, e li xalta’t xaj koqtaj, jun ixaq, lara’ alnaq b’anaq reqam b’iik laj rinee’ charchaq che kitijin chek relik ranma’, riq’almaaj pi riq’ab’ e kamek, xikawant chek xirmuqon, e xirb’anan xiry’a kan chixe’ jun ab’aj, qas k’ax ranma’ rimaal kikamikaal li taq raal, k’ot chek chetaq reen kirya’ chikyan re kiwaay, che kijunanal xek’am b’iik raal; pi li k’iche’laj xekam kan ixeeb’ raal e la’ li k’axk’aliil xak’aw wii’. E tzaljuul k’ot chek raal, ritikeel chek, sanalchek tzaljuul; ritz’yaq otzt chek, e ripa’t xa’ saqa’n chek karaj kirach’tijek renejeel, k’ot jun rik’olb’al qas otz, k’o jab’aal xaqara’ qas kitijinek kijab’nek, tzaljuul k’ot chek chetaq reen. Richomajt chek che kitzaljuul pi richan. Chire’ k’ob’ pi li k’iche’laaj k’o pi richomb’al k’o ki’ab’ richan, k’o jun rik’aay, chire’ tzaljuul k’ot chek xaraqan, li xalta’t xikik’atsaaj renejeel, k’ot chek chetaq reen. K’ey taq junab’ xek’ob’ pi li k’ax wuquub’ junaab’ k’ob’ pi k’echel’laaj, tzaljuul k’ot chek rawajiib’, k’ot chek kolek...” (B’imaj)

Li jiyneem b’anb’aliil k’aslemaal xiry’a rib’ixik chirij ritzatzik, rikamsasik li kachalaal, xaqara’ ritz’apisik li tujb’aal iib’, rituksisik riwach li tyox jaay, li xasisik li wunaq renejeel choq’ab’, xekam raal pi li k’echel’laaj qas xirb’an k’ax chikyan kik’aslemaal.

Ela’ junam kirb’aj li llineem xiry’a rib’ixik li Super Zarco, kirk’utb’eej ki’ab’ tzaqneem chikyan che qas laq’ taj kikijach kiib’: qas k’ax rilik kikjach kiib’ xaqara’ kirjach riib’ li kib’anb’al. Li tzaqneem wunaqiil e li kichijlaal, li kaal aloom, altoom, kijaaw, kixib’al, kib’isinin. K’ey li kamikal xib’antajek, e la’ richoq’ab’ li kik’aslemaal xasisb’ik chikyan, e li b’anoow re li k’ax rii’ e li Chijneel re tinimet re lximuleew.

Li tzaqneem re li b’anb’al kojneem chipam li kik’aslemaal kamoona, k’o rib’e’ rib’anik li wunaq chipam li kikamoona, li kikojnik. Li qas kojom chipam li kib’anb’al li kikojb’al e la’ xetzatz kan rib’anik li kikojnik rik’in li k’ax che xikiq’axaj, xaqara’ kikichupsaj riwach li rib’antajik kik’aslemaal kikloq’ojt chek kiib’.

Juyak chek chikyan li tzaqneem xirk'ut che li kichijlaal li ixqiiib' che xetzatzek xiltajt chek kiwach ewa' li jun k'ax che ya'taj chipam li alxek re li kamoon che keraqtaj wii'. Xirk'utb'ej jun tzaqneem che puwaq che ko'k pi jun jaay, jun no'jb'aliil, jun ta'neel.

“Xu’ pe richoq’ab’, b’EEK rik’in li k’amal b’Eey re li xalta’t, rib’aj li k’ax che kikib’an li xalta’t chiran, xirb’aj li k’amal b’Eey –e ra’at xa’ xaqara’ xawaj, xak’amasaj chikyan che kela’ kikib’anan – qas k’ax che ranma’ b’EEK junam jun awaaj xa’ rimal k’ot richijiil.” (B’imaj)

Li tzaqneem chetaq che rib’an, kajpa’ li jaay, li awajiib’, li tika’n, li atzyaq, xaqara’ k’o b’an k’ax che li kib’anb’aliil, etaq wa’ li chetaq che xirb’an k’ax xaqara’ puwaqneem, tzaqneem re li raqaw taq iib’ pi li kamoon.

“E k’o’ cheek ixeeb’ iik’ che tyoxil laj rinee’. Rimaal li egleneem rik’in ch’ooj b’an chiran pe rich’aja’n, pi ixeeb’ q’iij ritzaq laj rinee’. Xirya’ kan richan che k’owi’ richijiil. Xirb’aj xu’ ril poon che richan ke’luul seb’ chiran, kitijin rik’atsisik. Xirya’t chek q’iij chiran che kiralsaaj richetaq reen, chila’ k’o wii’ taq raak’, taq raaq. Li xalta’t e taq la’ xikik’atsaaj richan xaqara’ e taq la’ xikikamsaaj richijiil.” (B’imaj)

Irma Alicia Velásquez Nimatuj, ara’ xirtz’ib’aj li jiyneem, xirb’aj qas rajawxik rib’ixik che rimal kiwaal che xu’t li tzaqneem che rib’antajik kik’aslemaal li chuch iib’ rimaal che xekawant chek xikik’utb’eej rib’anik li keem, e wa’ jun nem tzaqneem xikraq li kamoon. Li nemaq taq chomb’al k’ob’ kik’in li chuch iib’ xe kawant chek che rik’utik rib’anik li kik’aslemaal li kamoon Q’eqchi’. K’o jun nemalaj tzaqneem xiraqtajek chipam li kib’anb’al xu’t li Super Zarco, ya’taj li tzaqneem chipam li tinmet Ixiim Uleew.

Li jiyneem chalajsaneem Wunaqiil kirb’aj che li ixaq k’o richoq’ab’ pi li kamon, rimaal che lera’ kikiya’ k’aslemaal, kikiya’ nik’yaj chek k’aslemaal, kirtzujuj li chupsaneem.

wach. E rib’anik li k’ax chikyan li ixaqib’ re Super Zarco, xaqara’ xirb’an k’ax li wunaqiil, xu’t k’axk’aliil xikiraqan, e li k’ax xe’ak’aw wii’ li ixaqib’ rii’ li sakneem e la’ li k’ax xalkan chikyan li wunaq.

3.5 LI Q’ALAJ SIB’AL TZIIJ

Li Q’atal Taqneem xirk’ulaj li q’alajsaneem tziij ke li ixaqib’ re Sepur Zarco xaqara’ xirkoj li Ilneem Ch’ob’neem che ko’k pi renejeel taq nemaq taq tinimet che b’anam wii’ li eqleneem pi kewi’ li che ya’taj chikyan li wunaq, xaqara’ ya’ riq’iij re q’alajsaneem tziij xikib’an li raqal taq k’ax, xikib’aj xa junaam xirb’anan, che li qas tziij rii’ che b’ixek, b’antajek e nemaq xaqara’ nik’yaj chek k’o chikij.

Li q’alajsaneem tziij rimal renejeel taq b’aneem che xak’aw wii’ k’axk’aliil xaqara’ k’ey taq kamsaneem b’anek. K’ot tzatzneem chirij li b’antajeem kirya’t wa’ kiwaal chirij li chomneem, che rib’anik k’ax pi li kamoon, k’o rib’anik renejeel, li kirb’aj che qas katon richalaj. Riltaj che xa’junam chikijunanaal kib’ixek xaqara’ pi jupuuq pi li kamoon. Li jiyneem kirya’ richoq’ab’ li kib’ixek pirwe’ rib’antajik li b’anb’al k’aslemaal re li chomb’al re silneem alwaal.

Rik’isik, nikyaj q’alajsaneem tziij xirya’ k’ey taq saqiil, re rib’ixik re rib’anik junaam xelek che rib’ixik li eraqal taq k’ax, rik’in che xib’aj li ilneel, xaqara’ che b’ix chikij li ajmakneel.

IV. RIB'ANTAJIK SUK'B'ANEEM B'ANB'AL K'I K'AXTAJEEM CHOMB'AAL

Li q'atal taqneem xirk'am riq'ab' li tzujneem, xa' junam b'ixek che k'o rib'e' li tz'onow kimaal li raqaw taq k'ax, li xikiya' rito'ik rik'in li tob'aneel taq re li tzujneem.

Li retaal rib'antajik otzilaal xu't kirlan li ya'tal chikyan li wunaq, xaqara' kiril rij che kib'ant chek li k'ax chikyan, rajawxik kisuk'b'isek renejeel taq ch'oq'ab' chirij taq eqleneem re li wunaq b'anla'x chikyan, xa'rimal che xikiraq k'ax tzilist chek renejeel xikiraqan li eqleneem k'i izelaal, e li jun k'axtajeem, kisuk'b'isek renejeel che b'aneq xaqara' rajawxik kilek rij che jampala' kisuk'b'isek xa'kela kijiyixek li b'anal taq k'ax che b'an wii' pi li k'ax. E rii', kirya' rib'ixik che ara' jun tajnek b'aneq xaqara' xilek che rajawxik risuk'bisik xa'kela' kijiyixek jun otziil pi li kamoon.

Pi riwe' li b'aneem keta'ek chijunanal li ixaqiib' che xikiraq li k'ax, li q'ataal taqneem xirb'aj che kirya' :: || ④ ④ che junanal li ixaqiib' xikiraq k'ax (e wuquub' li achejaab'), che rajawxik kiktaj li ajmaak Heriberto Valdez Asig, rimaal

rib'anik k'ax chikyan li kichilaal che xak'aw chipam li nemalaj k'ax k'o xetzatzek xiltaj tichek kiwach.

Li retal che xib’antajek li ritziiil e taq wa’:

NAB’EEY RAQANB’AL TAQANEKTZIIJ	
Raqaan q’atb’al Taqaaneem rech Tujneem Eta’mb’al	<ul style="list-style-type: none"> - Kisuk’b’is li tujb’al iib’ re nab’eeey taqneem pi taq li kamon re Sepur Zarco, San Marcos, Poombaac xaqara’ Esperanza; - Koksisek jun tujb’al iib’ re ruwaq riwach eta’mneen pi ki’ab’ tziij che kita’nek che li reta’xik ritz’ib’sik risik’sik li taq ak’alaab’, altoom xaqara’ li ixqiiib’; - Xiya’ jun ta’neem che li ritojik li tujb’al iib’, li ixeeb’ eta’mneem re Sepur Zarco; - Xiya’ rinijeel taq chakansa’n chikyan re kikitujuj kiib’ chirij li xak’aw wi’ li ixqiiib’ re Sepur Zarco.
Taqaan No’jnektziiij	<ul style="list-style-type: none"> - Riyakik riwach taq patan no’jb’al kiya’ chikyan li ixqiiib’ re Super Zarco.
Chaak junam Raqaan q’atb’al Taqaaneem rech Tujneem Eta’mb’al k’i taqaan no’jnektziiij	<ul style="list-style-type: none"> - Rib’an jun wujiil che kirk’utb’ej chikij li ixqiiib’ che xeka’w pi li k’ax Sepur Zarco. - Riq’axixik li q’atal tziij re li Super Zarco chipam li k’ey taq tziij mayib’, Garifuna xaqara’ Xinka.
Q’atb’al Taqaanek jaay kununeel tinimet	<ul style="list-style-type: none"> - Riyakik k’i rikojik jun jaay kununeem rib’anik “A” chipam li kamon re Super Zarco rik’in kunub’al che kichakanek.
Raqaan Rq’ab’ib’al RichomaxikRik’axtajeem jachik li juyob’	<ul style="list-style-type: none"> - Ritarb’axik rib’anik otzilaal li juyob’, majtajik kik’in li wunaq che xetzatzek, e li q’atb’altziiij karaqtaj pi taq b’eeey cha’neem.

<p>Raqan Taqaneel Ixiimuleew</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Kiya'ek nik'yaj tujneem chijneel, k'utneem chirij echneem wunaqiil re taq ixqiib' xaqara' li q'atneem tziiij re kiya'taj taj li eqleneem kik'in li ixqiib'.
<p>Taqan Q'atneltziiij</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Richoxik rinijeel li ya'tal chiran li chajneem chikyan li jupuq taq wunaqiil etzujnelaab' che e k'olek che rilik li k'ax xaqara' xikiq'axaj li k'ey taq alxek, rimaal kikitaq b'ik li kiwujjil che ela'.
<p style="text-align: center;">K'AMAL BEEY RE TINIMET</p>	
<p>Q'atb'al tziiij re Estor, Izabal</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Kiyakek, chipam jun junab', jun tzaq k'axtun che kirk'utb'eej che kijiyxek li q'atal tziiij re li ixaqiib' re Super Zarco.
<p>E K'amal taq b'eeey Re walsasik li kamoony Sepur Zarco, San Marcos, Poombaac chi'il La Esperanza</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Kibanek renejeel taq rajawxik che kichakanek chipam li kamoony xaqara' kichan li wunaq che xak'aw pi li k'ax.
<p style="text-align: center;">NIK'YAJ CHEK CHOMNELAAB'</p>	
<p>Q'atb'al tziiij ilneel, chajneel q'atal tziiij</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Ritaranb'ixik rik'in li jiyneel re kiril riij li wunaq xeraqtajt chek re Super Zarco xaqara' li kamoony b'isinin, re kib'aneek jun ta'b'al iib' kik'in li alxek re li xikiq'axaj li k'ax.
<p style="text-align: center;">Q'ATB'AAL</p>	
<p>Che Esteelmer Reyes Xaqara' Heriberto Valdez Asig</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Kitajek kachalaal li wunaq che xikiq'axaj k'ax xaqara' e tzaqnaq kichib'il li ju'lujuuj ixaqiib' che b'an k'ax chikyan xeqlaxek rik'in ch'ooj, kamsaneem chaak.

TZ’ONONEEL Q’ATALTZIJ	
Tz’ononeel q’atal tzij	<ul style="list-style-type: none"> - Rimajik li richalajil li k’amal taq b’eey che e k’o chek. - Ritaqexik li richalajil rich’o’jixik chi kiwach li jaljaq q’atal tzij che re kina’tsis li juk’al wajqiib’ q’iij re li rikab’ iik’ re renejeel junaab’ che ara’ riq’ijal “Kiq’iij taq li kiraqamaj rik’axal rimaal saqiil eqleneem, rimaal kitaqik rib’anik k’ax taq chaak patan”, xaqara’ ritz’onisik che kichukux riij riwach li Raqan riq’ab’ B’anal Taqanek rech li Iximuleew, pirwe’ li Taqanek Tzatzem rik’in Choq’ab’.

Li Q’atal tzij xirch’ab’ riij che rib’antajik ritzil li ya’tal che li raqal rik’axal, kamajtaj b’ik pi li rib’anik ri otzilal li ya’tajel che li raqal rik’axal, che kamajtaj b’ik rik’in rik’amik riq’ab’il’al.

V. CHAAK PATAAN KE LI IXAQIIB' RE SEPUR ZARCO RE CHUWA'Q KAB'IJ

*“E xajmajtaj b'iik cha ritzujsik li xaqna'an'
nemlaj k'ax che li qanma' ...*

*Rik'in li k'axk'aliil xaqara' aq'eey,
xaqamaj rijiyxik li q'atal tzij.*

*Qaqaj che kak'awt chek k'axk'ailil
che xaqak'awsaj pi qak'aslemaal”*

*Qate't Demecia
K'amal b'eey re jupuuq Jalok U'*

Li ixqiiib' re Sepur Zarco ara' xikik'am rib'eey re rijiyixik li otzilaal k'aslemaal. Xe'ichb'ilix b'iik kimaal jab'ek puuq ke wunaq. Pi li junab' | ④ ð | , li jupuuq taq no'jb'aliil re taq kmoon re chaak rik'in wunaq (ECAP), Li Jun Nemalaj K'amik Kiib' Ixaqiiib' Aj Ixiimuleew (UNAMG) li Ixaqiiib' Kakik'ax riwach li Uleew (MTM), xikitun kiib' re kichup li aach' jab'ek, riq'ob'iik rimak. Pi li junab' | ④ ·|| , UNAMG k'i MTM. Lera' xe'b'anaw li taqaneem xe'k'amaw rib'eey rilik li rijiyixik li otzilal k'aslemaal; pi li junab' | ④ ð | , li ixaqiiib' xe'k'asb'ek pi li ch'ooj xaqara' xikib'an li taqaneq, xe'k'ob'ek pi renejeel li ch'ooj xib'aneq.

Re xe' kawanek xikib'an li taqnek re li xiraqtaj Sepur Zarco, li ixaqiiib' li xe'k'asab' kan xikimal kiib', xikib'an jupuuq wunaq rib'e' Jalok 'U, li tzij rii' k'o pi Q'eqchi' ara' “K'axb'ej, k'axtajeem” kirya' rib'ixik kib'e', xaqara' rik'in li jupuuq ixaqiiib' k'i achejaab' mayiib' q'eqchi' xek'asab' kan re li CAI.

E li jun k’ak’ nuk’neem re jupuuq wunaq che kil rijj li k’ax che b’antajek, gas nem kikajam kichoq’ab’ chirij li taq k’amal taq b’eey kik’utum kiib’ che kechuknek chirij ta’neem che tz’onos wii’ chikyan kenejeel tinimet, e la’ kiriyij li Super Zarco. Tunul che q’atal tziiij, Xe ta’ li ixaqiib’ re kihil rijj kipuwaqiil re kib’an jun otz raqaw iib’ kamomb’al.

Li xikib’aj li chuch iib’ re Super Zarco re kihil rijj li rib’antajik li kik’aslemaal li ak’alaab’ re li kamoon, xikik’am kiib’ che rilik rinuk’ik li b’antajeem k’i k’axtajeem. Lera’ xikib’aj che k’ey wa’ chikyan li wunaq kihil tichek rijj, rimaal li kijunab’, lera’ kikaj kikib’an kan jun otzilaal chikyan li kaal, kiykimaam, altoom, al-oom che kela’ kelkan rib’antajik rimaal li Q’atneel Tziiij, rimaal li kikb’aj che kikajt chek kib’antaj juyak chek li k’ax xikiq’axaj pi kik’aslemal.

Pi rib’anik li tz’onow re li otziil chaljiil kib’anek, jun chikwach li chuch iib’ re Sepur Zarco, li k’ak’al nan chikxa’l kamek, ara’ rib’e’ Magdalena Pop, kijab’ iik che aknaq che riyaa’ iik rib’ixik li itzel taq k’ax b’an chikyan e la’ jun k’utb’al chikiwach li q’atneel nem tinimet. Ritziij chux La’n, k’onan pi kajloom:

“Re’en xinb’an nichaak, cha’neem e re’ex chek kib’anan, kimajcha bi’ik li b’eey re li otziil chaljiil.”

Pi li k'isb'al chomneem, li Nem Q'atneem Tziiij rib'aj...

“Rik'in wa' jun q'ataneem tziiij rii', qaya' rik'utik kichoq'ab' xaqara' li nimineem re li IXAQIIB' SEPUR ZARCO, che xikak'awsaj k'ey taq k'ax, b'an li Itzeel chikyan, lera' xikya' rib'ixik cha' q'iij xaq, nik'yaj k'ax xe'ak'aw wi'. (...)

Pi jun kmoon che li ixaq rimal kirya' k'aslemaal, xaqara' kita'nek che rinemirisik rikamoon che k'o wii'. Rimal b'an k'ax xaqara' e'aksimaj che chetaq re k'ax, re xaq kela' kikkamsaj li xalta't, majtaj jun t'oqsib'al wunaqiil che pina' ak'awnaq chek juk'aal lujuu junaab' keqlxek li wunaq rii' pi laq'laj tinimet. Rimal laa' ra'aj ajq'atneel tziiij qachomaj che li jab'ek taq k'ax rii' rajawxik, KIB'ANT CHEK. (...)

Che rik'isik qachomanik, li q'atneel tziiij xiqb'aj che, k'o qakojneem che rib'ixik li qatziiij, kita'n che rikunuxik li k'ax re ajer kan xaqara' rib'anik li otz b'aneem, ara' jun nimineem che kirk'yoqb'isaj kik'o'x li xek'ob' pi li k'ax, xaqara' kirya' choq'ab' che jun Q'atal nimineem re qatinimet. Rimal laa' kiya' rib'ixik che jab'ek taq k'ax rii' laaq't chek kib'anek rimal li Tinimet Iximuleew karajkik'ob' pi li otz k'aslemaal, qeta'maj qab'amb'aliil, qame'biil re k'ey qawach, tzijb'aliil xaqara' li nimineem re laq' kajch'awek, kajtzujuunek, re qaya' li jab'ek taq no'jb'al.”

Li kiwachb'al li Q'atal tzij

VI. LI Q'ATAL TAQANEEL XAQARA' LI ELSANEEM

Nab'eeey Q'atal Taq'neeem re Q'atil wach Itzeel Tz'alek Kunub'al xaqara' makneem chirij Wachuleew:

- Q'atal tziiij k'amal b'eeey: Presidenta: Dra. Iris Yassmin Barrios Aguilar
- Q'atal tziiij Ta'neel: Patricia Isabel Bustamante García
- Q'atal Ta'neel: Gervi Hionardo Sical Guerra
- Ajtz'iib': Q'atneel tziiij, Sonia Elizabeth Paniagua Ocampo

Jiynelaab' re li ilineem Q'atb'al tziiij:

- Hilda Elizabeth Pineda García
- Carmen Lucrecia Morales Ruiz
- Paula Yesenia Herrarte Chajón

Jupuuq no'jnelaab' re MTM

- Paula Marcela Barrios Paiz
- Jennifer Marinez Bravo Flores
- Esteban Emanuel Celada Flores
- Enma Rubí Hernández Castro
- Norma Lissette Herrera Mijangos
- Wilson Camacho

Ajtz’onelaab’ q’atneem tzij:

- **JUPUUQ IXAQIIB’ KIK’IYIRSAJ LI WACHULEEW –MTM–**
K’amal b’eey: Paula Marcela Barrios Paiz
- **PUUQ WUNAQIIL JALOK’U –CJU–**
K’amal b’eey: Demecia Yat de Xol
- **JUPUUQ NUK’NEEM TINIMETAAL RE IXAQIIB’ AJ IXIMULEEW –UNAMG–**
K’amal b’eey: Ada Iveth Valenzuela López

Ajq’axneel tzij:

- Carolina Yaxcal
- Arturo Haroldo Chub Ical

Rik’uteem:

Q’atneem tzij, re li Chomneem Sepur Zarco. Q’atneem tzij C-01076-2012-00021 Of. 2°.

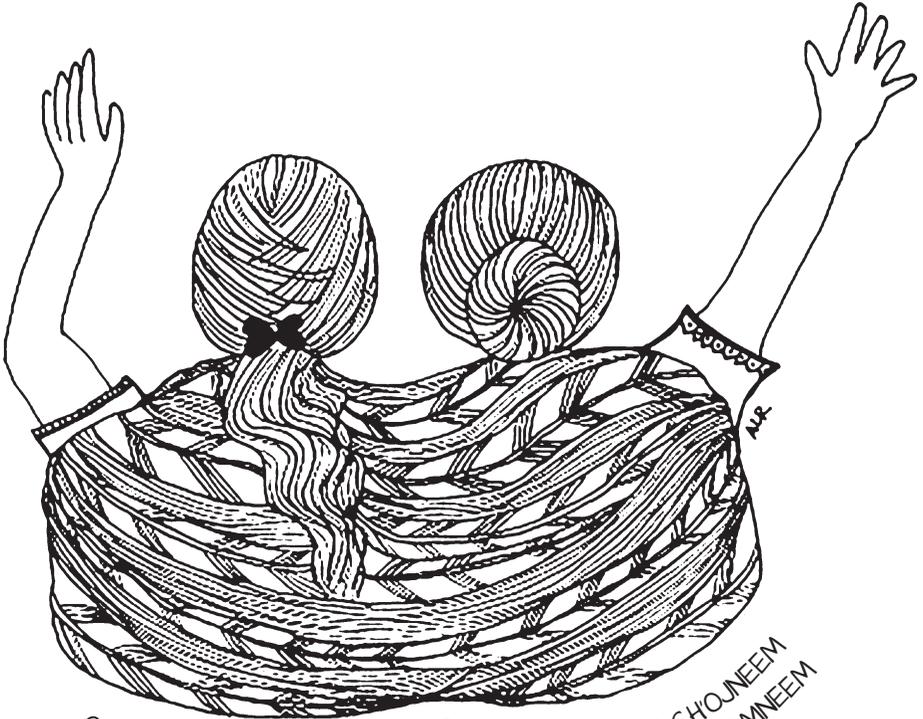
Tzij b’imaj k’i q’alajsaneem re li eqeel taq k’ax xaqara’ ilineel, re nataq wa’ ya’ richoq’ab’ kitzujneem:

1. Margarita Chub Choc	21. Santos Be Xol
2. Manuela Bá	22. Arturo Choc Chub
3. Rosa Tiul	23. Manuel Cu
4. Candelaria Maaz	24. Vicente Choc
5. Vicenta Col Pop	25. Valeriano Caal Pop
6. Rosario Xo	26. Domingo Coc

7. Carmen Xol Ical
8. María Bá Caal
9. Cecilia Caal
10. Demecia Yat
11. Felisa Cu
12. Magdalena Pop
13. Antonia Choc
14. Catarina Caal Rax
15. Matilde Sub
16. Domingo Chub Pop
17. Rogelio Guitz Cho
18. Mateo Rax Maquin
19. Julia Coc de Choc
20. Oscar Waldemar Sub Chub
27. Pedro Cuc
28. Domingo Tzub
29. Juan Maquin Caal
30. Mariano Caal
31. Manuel Ical
32. Marcos Tut
33. Petrona Choc Cuz
34. Mariano Mez Choc
35. Agustín Chen
36. Miguel Angel Caal
37. Manuel Icó
38. Santiago Seb Ical
39. Domingo Cuc

Ilineem:

- Ilineem re **kib’antajik wunaq**, Rita Laura Segato.
- Ilineem re **Jolomaaj k’i no’jb’al**, Karen Denisse Peña Juárez.
- Ilineem re **Chijneem Tinimet**, Prudencio García y Martínez de Murguía.
- Ilineem chirij **Rib’antajik rik’amiik tinimetaal re chomneem pi riwe’ k’ax re ya’tajeem wunaqiil**, Arsenio García Cores.
- Ilineem re **Chomneem Wunaqiil**, Mónica Esmeralda Pinzón González.
- Ilineem pi riwe’ taal **pi Iximuleew**, Paloma Soria Montañez.
- Ilineem re **B’anb’aliil wunaqiil**, Irma Alicia Velásquez Nimatuj.
- Ilineem re Wunaq Rik’in Tzib’aliil, Mayra Nineth Barrios Torres.
- Ilineem re **Kamoon-Chijneel Tinimet**, Héctor Roberto Rosada Granados.
- Ilineem re **Tz’ib’Ineem B’antajeem Wunaq**, Juan Carlos Peláez Villalobos.
- Ilineem re **Riyakik Rilik Taq Jaay**, Gabriela Mendoza Mejía.
- Ilineem re **Puwaqiil**, Rafael Eduardo Bran Paz.
- Ilineem re **Retaal re Rita’ik Ri’otziil li Wunaq**, Dosia Calderón Maydon.
- Ilineem re **Tzilb’neem k’i Eqleneem ixaqib’ re b’anaw k’ay**, Marta Elena Casaus.
- Ilineem re **Taq Q’aa’**, Helder Romelio Ajquiy Carrillo y Josué Benjamín López León
- Ilineem re **Ichb’aliil**, Klaus Wilhelm Hengstenberg Morales, Luis Renato Mauricio Figueroa y Oskar Eduardo Aragón de Paz.
- Ki’ab’ ilineem re **Rita’ik kichalaj li wunaq**, puuq ajchakiib’ k’ey kib’aneem re li FAFG: Daniel Alonzo Jiménez Gaytán, Mynor Adán Silvestre Aroche, Jaime Enrique Ruiz, Juan Carlos Gatica Pérez, Renaldo Leonel Acevedo Álvarez, Jorge Luis Romero de Paz, Oscar Ariel Ixpatá.

Q'AB' CHE XIKKEMEEJ B'ATZ' RE AJER B'ANEEM CHOJNEEM
E CHANEEM ETAK'AL CHUWACH LI OTZ B'ANEEM CHOMNEEM
i. // JUNAB' CHEK G'AXNAQ! -CHUCH IB' SEPUR ZARCO-

VII. JUN JUNAB’ AK’AWNAQ LI Q’ATNEM TZIJJ

7.1 ¿CHE KI TZAATZ TAJ!: ilb’aneem re chuwa’q kab’iij

Ee tz’onos che li chuch iib’ re Sepur, ak’awnaq chek jun junab’ che xich’iknek chirij ch’oojneem, ¿Chewa’ kikaj taj che kitzatzek pi li jun q’atneem tzijj? Lera’ xikb’aj:

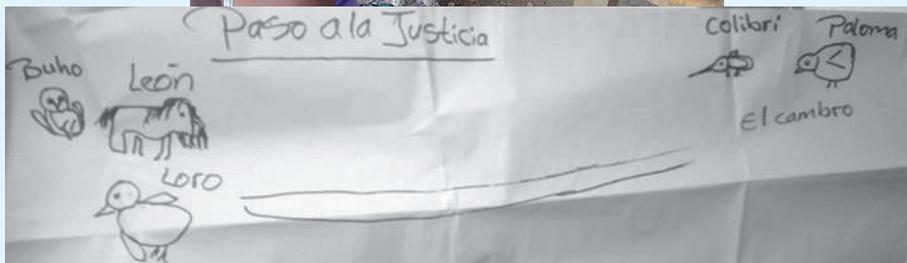
“Qaj taj che kitzatz kan li xak’aw wii’. Li Kotz’e’jneem che qamajb’ej ara’ wa’ xirya’ li qachoq’ab’ che xiqajiyij li q’atneem tzijj. Qanejeel xaqachap qaq’ab’ che rijiyxik li q’atneem tzijj, rimal ajer qak’amamt qiib’. E xiqijiyij li q’atnem tzijj xaqak’am qiib’ rimal k’ey riwach qakamoon, xaqachap qiib’ che qaq’ab’. Cha’nem qilb’eej li otzilaal re li q’atneem tzijj, re otz rib’anik”. Chux Ra’s, li chux Wa’l, li Kanla’y xaqara’ Se’l.

Kirb’an li q’atneem tzijj —e kib’anek li kirb’aj li retaal li otzilaal— tz’ajal chuwach jun chee’ kokan xaqara’ jun chee’ re alanxax

“Qaqaj taj che kitzatz li chaak xaqaab’anan, li b’eey che xaqib’inb’ej k’ey taq junaab’... Xaqaraq k’ey taq k’axk’aliil che kajkuwant chek che rilik xaqana’an che rib’anik nik’yaj tukor, nik’yaj kaj, xaqara’ nik’yaj loran, rimaal li tukor kirya’ xib’al iib’, nik’yaj loran xaqara’ li kaj kikik’utb’ej li itzeel taq nawal, li loran xirk’utb’ej che e k’ey xaq te’et xekamek, k’ot richalajiiil... rimal li k’uleel xe jiyxik li q’ataneem tziiq xaqara’ laaq’at chek kitzajekl... Rimal laa’ xajkuwanek xajrapapek kajpa’ li suluuy... xajapnek rik’in li tz’iken che re li otzilaal xaqara’ li tz’unoon che k’ey rika’yb’iliil, kirjipij riiib’ li jaljaj taq kayb’aliil ela’ kirb’aj che k’ot chek k’ax. Qaqaj taj kajtzatz kan pi li b’eey rib’anik li q’atneem tziiq.”

Chuchu’ib’ Demecia, Rosario, Vicenta, María, Catalina

“Chire’ qajmajtajek che qaraq qiiib’, k’o b’iis pi kanima’ rimal che xajal kan qatikel xaqara’ aj ixmalka’n chek. Xaqaraq k’ey taq ch’ooj pi li b’eeey chire’ xaqmaj rijiyxik li q’atneem tzijj. Xajb’EEK tikaal tikaal. Ee xiqmajan tikaal tikaal che kakab’, xajapanek jo’lujuuj ixaqiib’ qachomaaj rij nawa’ che xikiya’ li kanma’ che li chaak pi kichan xalta’t’; qichib’iil qiiib’ xajb’EEK xaq b’ana’ jun ilineem che qatz’onoj nawa’ kikaj keta’nek. Chire’ qamalam chek qiiib’, xiqichomaj che kajch’awek. Xajkita’ nik’yaj chek jupuuq wunaq che xaqaraq pi taq b’eeey. Li kotz’e’jneem mayiib’ xaj rita’an li qach’umilaal xaqara’ li qab’anb’aliil. Li kotz’e’j che xaqtz’ajaj kirk’utb’ej li qak’aslemaal e xajch’iknek chirij q’atmee, tzijj. Renejeel li k’ax xajak’aw wii’, xajwa’ljek, xaqara’ xajch’awek. Kinejeel li kotz’e’j k’o kik’aslemaal... qaqiyb’ej li jun otziil. Xiqijuch’ jun keemm am rimaal k’ey li jupuuq wunaq re jab’ek tinimet xeta’n qik’in chire’ xajch’o’jnek chirij li otziil.”

Chuchu’ib’ Carmen, Matilde, Felisa, Margarita

7.2 LI QAQOL KITIJIN CHE RIPAXIXIK LI AACH'

Jun junaab' ak'awunaq li q'atneem tziiij, ¿Chewa' li tzujneem kiya' chikyan li ak'alaab' li altoom, al-oom pi riwe' li k'ax che xak'aw wii' li ixaqiib'?

“Aj k'o waral, xaqara' e k'o li qalk'aal, li qijqimaam k'i nik'yaj chek. Ra'aj xiqaya' kan jun chaak, che kikel li ak'alaab' kikel li qachaak, kikusik'ij chirij li xiqib'anan. E wa' li qajtijn che rib'anik ra'aj, e laa' kiki'is chek rib'anik li qalk'aal chipam li kamoan xaqara' pi Ixiimuleew. Ra'aj renejeel qachoq'ab' qab'an li chaak lera' kikoq kichoq'ab' che li tujneem, li kik'aslemaal, li ta'neem. Qakoq qachoq'ab' che taq ak'alaab' k'o jun otzalaj k'aslemaal. E laa' qiya' kan chire'. Renejeel ke'l kan ritz'ib'sik.”

Chuchu'ib' Rosa, Manuela, Candelaria y Cecilia.

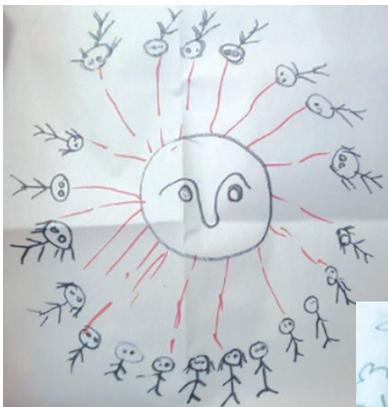
“NUK’NEEM NO’JB’AL RE LI Q’ATB’AL TZIJJ RE LI SEPUR ZARCO”

“Li kinya’ rib’ixik ara’ wa’ li choq’ab’ xinb’anan, kimaal li etarneq. Xu’t chikyan walk’aal, xaqara’ li che taq wiynimaam, qeech qenejeel, rimal laa’ re’en xintij nichoq’ab’. Nik’aslemaal tijin rik’isik li chaak che xinmajan, kik’is taj.”

Chuch Ra’s

“Qaqaj qatzujuj chikyan li ak’alaab’ li b’an chire’ xajkuwanek xiqiraq li q’atneem tzijj. Qas qaloq’ooj li q’iij, che’el kajraqtaj wiai’ li q’iij kitzijnek kirtzij nejeel li wachuleew ela’ riyb’al qanma’ ra’aj: chirij li q’iij laaq’ kiltijek rimal ak’alaab’ kib’ix chikyan li renejeel xak’aw wii’ li qak’aslemaal, li q’axtajeem chiqan ra’aj. Qaqaj, che li tzijneem kapanek kik’iin li ak’alaab’ achejaab’, ixaqiib’, re kikitoon, che kib’ant chek li eqleneem kik’in li ixaqiib’. Qaqaj qina’tsaj poon qaqajt chek k’ax.”

Chuux Demecia, Rosario, Vicenta, María, Catalina

“Li juyob’ k’o chuwachuleew, li wachuleew riai’ lara’ kirk’axt riwach li rikayb’aliil, kajkawan taj qawaj qiib’ chirij li nem juyob’ qas ara’ rikayb’aliil, nawa’ karaj kirlan, ela’ li qaqaq ra’aj, li ak’alaab’ kikel, kiketa’maj xaqara’ kikb’an otz chiran li b’ineem xajak’aw wii’ renejeeq qachoaq’ab’.”

Chuch iib’ Demecia, Rosario, Vicenta, María, Catalina

7.3 “Qaqaaj che jun tziiij rii’ ke’el kaan qab’e’ chipaam”

“Re’en kuwajt chek kib’an juyak li eqleneem rik’in ch’ooj, kintz’ib’aj kaan chikyan li q’apooj taq ak’alaab’.”

Chux Matilde

“Kuwajt chek kib’an juyak li k’ax, chikyan walk’aal xaqara’ wiynimaam. Kinya’ kaan ritz’ib’sik jun b’aneem k’ax. Li q’iij che kinkamek, qaqaq che li ak’alaab’ keta’maj li b’an qik’iin.”

Chux Margarita

“Qaqaajt chek kikiraq k’ax li qiyqimaam, li q’apooj ak’alaab’; li q’iij che kinkamek, kintz’ib’aj kaan xaqara’ kichuptaj li tzujneem che qaya’ poon ritzujsik.”

Chux Carmen

“Re’en kuwajt chek kib’an juyak chek li eqleneem rik’in ch’ooj, kuwaj kinya’ kaan ritz’ib’sik. E xajch’iknek li q’atneem tziiij xiqapaxij riwach li xib’neem. Ajer k’o k’ey taq b’iis... Li ak’alaab’ kikiya’ richoq’ab’ renejeel che xaqq’axaj. Re’ex ixq’apooj laaq’ kisik’iij riwach li qawuuj.”

Chux Feliza

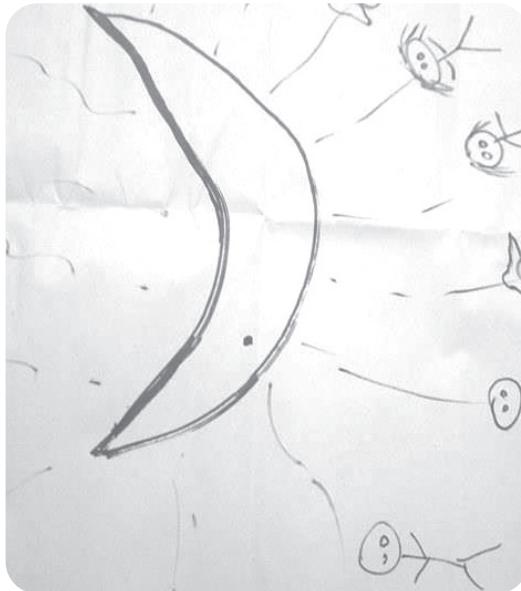
“NUK’NEEM NO’JB’AL RE LI Q’ATB’AL TZIJJ RE LI SEPUR ZARCO”

“Inixmalka’n, chire’ xak’aw wii’ li k’ax, li eqleneem rik’in ch’ooj, xinna’ wi’jaal, cheqe’j chii’ chapaneem k’echelaaj, kuwajt chek che kiya’taj juyak chek li k’ax; renejeel xiqib’aj qatzijj tzijj, b’an li k’ax xajk’ob’ chipam li qalwaal xiqna’an.”

Chuux Antonia

Qana’taj che rib’anik xaqmaj b’iik jun chomneem rii’ pi li q’atneem tzijj, xaqchomaj qak’amb’ik li otziil b’eey pi q’atneem tzijj; qaqaq qiya’ kaan jun to’tb’al qeen chikyan qiyqamaam, xaqara’ mib’an chek li kamsaneem che xak’aw pi li k’ax ch’ooj. Ela’ qiriyb’al che li ak’alaab’ kiketa’maj... Qas otz che kiq’axix pi renejeel taq tzijj mayiib’, xa’ kela’ li ak’alaab’ kekawanek kiketa’maj li k’ax. Xaqb’an jun ichb’al re li qate’t iik’ rimal li iik’ kirya’ li saqiil chaq’ab’, renejeel k’o wii’ li Qate’t iik’ pi wachuleew; li saqiil ara’ wa’ li ak’alaab’, li qiyqamaam, k’o chirij li iik’.”

Chuch iib’ Carmen, Matilde, Felisa, Antonia, Margarita

CHOOOL TZIIJ TUJAAL

Riya'iik rib'ixiik

Richalajsaneem tziiij

Etilil	Kir ya' rb'ixiik che jun tz'iib' xaqara' che jun chetaq nem rikojiik, xa' chire' kib'ixek ka koj retaal chel otz chel ustaj.
Kamoon	Che ee k'o wunaq, jaay, awajil, chee' chpaam jun nemlaj juyob' che k'o rik'ulb'a't re kir ya' retaal jun kamoon.
Nuk'neem	Jun b'anb'al karmaja' wuuj, no'jb'al che rajawxiik ki nuk'b'ix rijj.
Q'atb'al tziiij	Wunaq che nimaq keqala'n, kik b'an li ki chaak chpaam jun nem jaay che looq' kik q'at tziiij.
Saqiil	Kir ya' rb'ixiik che jun chetaq, jun b'anb'al ch'ajch'aj rijj k'o pi saqiil, otz rib'antajiik, xaqara' nem kir ka'aal wi' pil k'aslemaal.
Tinametaal	Ara' kirya' rb'ixiik, jun nemalaj rinimaal tinimet che kiraqtajwi' nik'yaj nemaqtaj jaay, xaqara' rinimaal li jaljaj taq tinimet che k'o chipaam.
Eqlaneem	Jun k'ax kib'aneek, qana't nira' chiran che jun wunaq keqlix ri k'aslemaal, k'o jun nemalaj q'atneem chirrij li aj b'anal k'ax.
K'ob'neem	Kir ya' rb'ixiik che rajawxiik keta'msisek rb'antajiik jun wunaq pil ri k'aslemaal, xaqara' ri b'antajiik jun kamoon, jun tinamet, xa' kela' keta'stajek le ejaqal chpaam.

Ministerio de
Educación

Li relsasik jun wuj ri', qaya' jun nemalaj tyoxneem che:

